

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Senovės ir Vidurinių amžių istorijos katedra

Vytautas Volungevičius

Istorijos studijų programa
Magistrinis darbas

Pilies fenomenas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: struktūra ir jos transformacijos XIV a. pab. –XVI a. pirmojoje pusėje

Vilnius 2009

TURINYS

ĮVADAS	4
Problema	4
Tyrimo metodai.....	7
Istoriografija.....	8
Šaltiniai	12
Sąvoka.....	14
I. PILIS IR FEODALIZMO GENEZĖ	15
1. Viduramžių feodalinės Europos heterogeniškumo problema	15
2. M. Blocho dviejų feodalizmo laidų koncepcija	16
II. VIDURIO RYTŲ EUROPOS KONTEKSTAS IR LDK HETEROGENIŠKUMAS	19
1. LDK ir Vidurio Rytų Europa: pilių socialinio kontingento ypatumai	19
a) Lenkija	19
b) Vokiškos žemės	20
c) Ordinas: Prūsija ir Livonija.....	21
2. LDK socialinės struktūros ir pilių regionai.....	22
a) Žemaitija	22
b) Lithuania propria	26
c) Rusėniškosios teritorijos	29
III. TRANSFORMACIJA IR ERDVINIŲ STRUKTŪRŲ FORMAVIMOSI DĖSNINGUMAI.....	32
1. Pilis ir teritorializacija.....	32
2. Pilis – dvaras – pavieto centras	35
3. Pilis ir socialinės sąrangos posūkis	39
4. XV a. pabaigos–XVI a. pirmosios pusės didikų pilys	41
IV. PILIS IR ERDVINĖ STRUKTŪRA	45
1. Pilių sociotopografija	45
2. Pilis ir parapijų tinklo formavimasis.....	47
3. Pilis ir miestelio genezė	49
4. Pilis <i>versus</i> miestas	50
V. PILIES SOCIALINIS MECHANIZMAS.....	54
1. Socialinio „vidinio“ ir „išorinio“ pilies aparato formavimasis	54
2. Pilies pareigybių organizacija	60
IŠVADOS	63
ŠALTINIAI.....	66

LITERATŪRA	69
PRIEDAI.....	76
SUMMARY.....	81

IVADAS

Problema

Istorijoje nėra nieko savaime suprantamo. Ir būtent tai, lemia ne tiek istorijos kaip pasaulio pažinimo sistemos prigimtis, kiek jos vystymosi raida, kurioje skleidžiasi pačiam mokslui ir jo paties keliamų problemų laukas. Paradoksalu, tačiau bet kokios pažinimo srities problema *par excellence* yra prieigos, atspirties taško, metodologinės pozicijos, ar netgi vertybinės orientacijos, paieška ir išraiška. Pastaroji turi lemtingą įtaką bet kokiam problemos formulavimui, sprendimo turiniui ir tam tikros sampratos susiformavimui. Thomas S. Kuhnas savo knygoje „Mokslo revoliucijų struktūra“¹ meistriškai atskleidžia nuolat pasikartojančias mokslo(u) transformacijas ir to pasekoje besirandančias naujas pažinimo sistemų paradigmas. Šis mokslo dinamiškumas įgalina nuolatinį mokslo atsinaujinimą, senųjų problemų permąstymą ir kokybiškai naujų interpretacijų pasiūlos radimąsi. Visa tai, išskirtinai charakteringa humanitariniams ir socialiniams mokslams, kurie tik XIX a. pradėjo teoriškai ir instituciškai įtvirtinti savo autonomiškumą bei apsibrėžti tyrimo sritis. Šiame kontekste istorija kaip savarankiška disciplina², remiantis jau mūsų minėtu Kuhnu, pasižymi tam tikru „pakantumu“ skirtingoms paradigmoms paties mokslo vidinėje struktūroje. Tokiu būdu, lygiagrečiai laike ir erdvėje gali egzistuoti dvi visiškai skirtingos teorinės pozicijos, nepriklausomai nuo vienos, ar kitos populiarumo. Galiausiai visa tai, mums suteikia pasirinkimo laisvę (priklausomai nuo mūsų sugebėjimų), pasirenkant problemos formulavimo ir sprendimo strategijas. Tuo pačiu, laikantis rezervuotos pozicijos kritiniame kitų autorių ir mokslininkų kontekste, pabrėžiant ne tiek pastarųjų trūkumas, kiek akcentuojant jų sau keltus tikslus, kuriuos, be abejonės, lėmė tyrimo atspirties pozicija.

Kažkuria prasme galima išvelgti, jog modernioji senosios Lietuvos istorijos istoriografija formavosi ir radosi tam tikromis bangomis, kurios, neretai, o gal net daugumoje atvejų, buvo determinuotos politinės konjunktūros, ar įtakotos tam tikrų kultūrinių procesų. Tai iš esmės trukdė vystyti lietuviškajai mokslinei istoriografijai, tuo tarpu kaimyninė „užsieninė“ Lietuvos istorijos istoriografija dažnu atveju buvo politizuota, žinoma, neignoruoju jos pasiekimų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istorijos tyrimuose koncentruotasi į politinę ir diplomatijos istoriją. Nepaisant visko, dėmesio susilaukė ir valstybės vidinės sąrangos, teritorinių, politinių ir administracinių institutų bei institucijų radimosi, formavimosi ir vystymosi problematika.

¹ T. S. Kuhnas, Mokslo revoliucijų struktūra, Vilnius, 2003.

² Tarp socialinių mokslų nurodytinos: sociologija, psichologija etc.

XIX a. pabaigos – XX a. pradžios carinės Rusijos imperijos istorikai istorizmui būdingu pozityvistiniu stiliumi vieni pirmųjų pradėjo nagrinėti LDK vidinės administracinės-teisinės-socioekonominės istorijos problemas, tačiau jų tyrimai dažnu atveju buvo „atmiešti“ carinės ideologijos priemaišomis³, kas istoriją paversdavo politikos tarnaitė.

Iš kitos pusės, savų, kaip kultūros ir krikščionijos skelbėjos, ambicijų neslėpė ir kaimyninė Lenkija, kurios mokslininkai suvokė senąją Lietuvos valstybę buvus derlingą dirvą savų, lenkiškųjų teisinių, socialinių ir administracinių institutų įtakai⁴. Tuo tarpu patiems lietuviams, esantiems „vėlyvosios“ istoriografijos situacijoje, beliko užsiimti gynybinę poziciją, kurios išraiška ir buvo tarpukarinė tautinė istoriografija, formavusi Lietuvos kaip kadaise buvusios didingos ir senos valstybės su garbingais valdovais, koncepciją. Iš to sekė, jog daugeliu atveju istoriografijoje iškilo tos problemos, kurios buvo politiškai ir ideologiškai aktualios ir neatsparios, t. y. pasiduodančios įvairioms provokacijos, nes XX amžiaus pradžia iš esmės žymėtina kaip daugelio vertybių ir apskritai politinių sistemų perkainojimu ir kaita.

Nepaisant visko, tai supaprastintas ir tik dalinis XIX a. pabaigos-XX a. pradžios LDK istoriografijos vaizdas. Bendrame istoriografiniame kontekste radosi nemažai darbų, kurie apčiuopė socioekonominę LDK istorijos problematiką, bandė nagrinėti vidinę valstybės sandaros struktūrą: administracinę struktūrą, pareigybines funkcijas ir subordinaciją, LDK valstybės regionišumą/heterogeniškumą etc.⁵

Tuo tarpu tarybinė istoriografija⁶ visiškai kitą kryptį, tiek formos, tiek ir turinio prasme, kas, žinoma, lėmė ir tyrimų tematikos pasirinkimą. Šiuo laikotarpiu buvo ne tiek vengiama, kiek nepageidaujamos tam tikros temos, kurios galėjo išryškinti neabejotinus skirtumus pačių besiformavusių senųjų visuomenių viduje. Iš kitos pusės, dažnas metodologinis avantiūrizmas, t. y. stalinistinis leninizmas, absoliučiai diskredituojantis marksistinį metodą kaip tokį, ideologinius postulatus, o greičiau klidesius, sukergė su istorinio fakto tiesa, ko pasekoje Lietuvoje nebuvo sąlygų ir net mažiausios galimybės formuoti naujoms istoriografinėms mokykloms⁷, tuo tarpu tokie istorikai kaip Augustinas Janulaitis, Ignas Jonynas, Konstantinas Jablonskis buvo priversti sąlyginai prisitaikyti prie tokios susiklosčiusios istorijos mokslo konjunktyūros, tam tikra prasme, politikos ir

³ Žr.: A. Dubonis, Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu, in: Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste, Vilnius, 2008, p. 74–75, 95–96. Nuosekliai ir kritiškai carinės Rusijos istoriografiją yra aptaręs Ignas Jonynas, žr.: I. Jonynas, Istorijos baruose, Vilnius, 1984, p. 164–179.

⁴ Z. Ivinskis, Lietuvos istorija, Iki Vytauto mirties, Vilnius, 1991, p. 83–84.

⁵ Ibid., p. 86–88.

⁶ Plačiau apie sovietinę istoriografiją ir jos formas Lietuvoje, bei daugelį kitų refleksijų humanitarinių mokslų tematika sovietmečiu žr.: Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai, Vilnius, 1999.

⁷ A. Švedas, Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985 m.), (toliau – A. Švedas, Sovietinė lietuvių istoriografija) . Daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius, 2006, p. 179–182.

mokslo (iš esmės tuo laikotarpiu tai buvo tapačios sąvokos, ypač kalbant apie istoriją) funkcionierių buvo apriboti savo tyrimo kryptių pasirinkime bei metodologinėse prielaidose.

Galiausiai kokybiškai naujas formas tiek turinio, tiek ir metodologine prasme, LDK historiografija įgavo XX amžiaus pabaigoje. Natūraliai prasiplėtė istorijos tyrimų problematika, pradėjo formuotis naujos historiografinės kryptys (kita vertus, tyrimų metodologijos srityje pasistūmėta nežymiai), seniai žinomi šaltiniai įgavo naujas interpretacines perspektyvas, tačiau, nepaisant to, kai kurios temos taip ir liko baltomis dėmėmis Lietuvos historiografijos kontekste. Ir iš esmės į šį lauką patenka ne atskiro įvykio/fakto tyrimai, bet būtent procesų, t. y. ilgalaikės fenomeno ar reiškinių grupės slinkties ir kaitos tam tikroje erdvėje ir laike tematika, struktūriniai pokyčiai, genetiniai ryšiai ir kontekstualizacija regioniniame/europiniame kontekste.

Tuo tarpu pilis, ne kaip vienalaikis ir paskiras objektas, dažnai suvokiamas kaip vienas pagrindinių, šalia bažnyčios ir miesto, viduramžių visuomenės ir to laikmečio erdvinės struktūros reprezentantų, nesulaukė pakankamai dėmesio. Visų pirma, pilį reikia pradėti suvokti ne kaip statišką objektą, bet nuolat kintantį dinamišką reiškinį plačiame socioekonominiame ir sociopolitiniame kontekste. Būtent konteksto įsisąmoninimas dažnu atveju leidžia išvelgti tam tikrus sunkiai identifikuojamus lūžius paties fenomeno viduje. Kita vertus, socialinės transformacijos, susiformavusi tam tikra politinė konjunkštūra valstybės viduje neretai sąlygoja ir pačios pilies kaitą.

Antra vertus, kokią vietą LDK, suvokiant pastarąją kaip heterogenišką darinį, pilis užima europinėje bei Vidurio Rytų pilių perspektyvoje? Kokias formas pilis įgavo šiame regione ir kokios istorinės tikrovės konfrontacijos susiformavo? Kaip pilies formos ir struktūra kito viduramžių valstybinių struktūrų kūrimosi ir pokyčių kontekste? Tam tikri europiniai pavyzdžiai neabejotinai įgalina suformuluoti LDK situacijos vaizdą ir išryškinti susidariusių skirčių tarp įvairių regionų konfigūracijas.

Iš kitos pusės, pačios LDK vidinės struktūros netolygumai, kurie galėtų būti aiškinami tiek erdvinių-regioninių-administracinių valstybės skirčių sąvokomis, tiek ir su tuo koreliuojančiomis socialinėmis formomis, kurių genezė ir formavimasis, aiškintini skirtingos istorinės patirties, o taip pat gana nevienalyčių civilizacinių kelių perskyromis. Taigi, pačios LDK heterogeniškumas iškelia naujus klausimus ir problemas, bandant struktūriškai paaiškinti pilies kaip reiškinio ypatumus LDK.

Nemažai neaiškumų išskyla formuojant pilies kaip tam tikrų funkcijų bazės vaidmenį ir reikšmę, jos vidines transformacijas tiek erdvinių struktūrų, kaip teritorializacijos kontekste, tiek ir keičiantis socialiniams santykiams, bei formuojantis kokybiškai naujiems socialiniams ir teisiniams institutams. Galiausiai kokia situacija formuojasi kintant piliai ir negrižtamai besikeičiant jos pagrindinėms funkcijoms? Ką tai atspindi visuomeninės sąrangos pokyčiuose?

Kita problema iškyla rekonstruojant pilies ir ją supančių skirtingos prigimties struktūrų santykius. Kiek aplink pilį dispersiškai išsidėsčiusios ir naujai besiformuojančios socialinės formos atspindi vietinę situaciją, socialinių kategorijų įvairialypiškumą ir jų kaitą? Kiek pati pilis pati konstituoja „savoje erdvėje“ naujas valstybines ir kitas struktūrines formas (pvz. bažnyčia, dvaras, kaimas, karčiama). Galų gale, kaip keičiasi ir kokias naujas formas įgauna erdvė, bei joje koegzistuojantys objektai su „socializuotu mechanizmu“ ir pati pilis, kintant pastarosios funkcijoms?

Tuo pačiu nemažai neaiškumų randasi paliečiant pagrindinių viduramžių struktūrų: miesto ir bažnyčios, bei jų santykio su pilimi, problematiką, kurioje skleidžiasi tam tikros konfrontacijos tarp miestų ir pilies, o tuo pačiu ir tarpusavio sąryšio elementai. Panaši, tik žymiai mažiau išraiškinga, užčiuoptina ši struktūrų dichotomijos situacija ir LDK, tai akivaizdžiai atspindi savivaldžių miestų pareigūnų ir valdovo vietininko, kuris turėtų būti suvoktinas kaip valstybės reprezentantas, kas, tiesiogiai sietina su pilies jursdikos kompetencija, konfliktiškumą. Šios situacijos pirminio modelio suformulavimas įgalintų papildyti pagrįstą sampratą dėl taip pabrėžiamo Lietuvos ir apskritai LDK miestų socioekonominio silpnumo. Kita vertus, bandant apibrėžti bažnyčios ir pilies santykį, būtina išryškinti ūkinius dviejų subjektų santykius.

Galiausiai spręstina, struktūriškai apibūdintina kaip *micro* problema – socialinės stratifikacijos ir tam tikro vidinio bei išorinio pilies mechanizmo formavimosi, kaitos ir transformacijos problema, kuri turėtų liesti pilies socialinės struktūros ypatumus. Sisteminga ir nuosekli analizė leistų suformuluoti įvairių funkcijų atlikimo ir sudėtingos subordinacijos ryšius, kurie atskleistų nevienalytės ir dažnai painios sistemos funkcionavimo mechanizmus.

Visa tai, mums leidžia formuluoti pilies kaip struktūriškai kintančio, dažnai sąlygoto įvairių socioekonominių ir sociopolitinių pokyčių, fenomeno koncepciją, turinio ir formos prasme besiskiriančio nuo europinio ir regioninio kontekstų tiek savo raidos keliu, tiek tam tikromis socialinėmis formomis, kurios dažnu atveju atspindi pačios valstybės, mūsų atveju LDK, sąrangos ypatumus. Tuo pačiu, atpažinimas skirtingų regionų pilių panašumų, įgalina ieškoti bendrų sąlyčio taškų europinės pilies struktūrinėse ištakose ir kaitos procese. Vadinasi, pilies fenomenas gali būti aiškinamas ir suprantamas kaip tam tikrų socioekonominės ir sociopolitinės struktūrų transformacijos išdava ir atspindys.

Tyrimo metodai

Visų pirma, dera pabrėžti tuos tyrimo metodus, kurie bent šiek tiek pajvairina, o tuo pačiu ir praplečia istorinių tyrimų specifika. Tokie metodai kaip aprašomasis ar chronologinis dažnu atveju

tik sudėlioja istoriniais faktais tapusius įvykius į nuoseklią loginę grandinę, taigi pastarieji iš esmės naudojami politinės, karinės, diplomatinės ar biografinės istorijos tyrimuose. Tuo tarpu tokie tyrimai, kaip giminės ar apskritai socialinės grupės jos viduje, reikalauja specifinių priemonių taškų: genealoginio, prozopografinio tyrimo metodų.

Mūsų atveju, be plačiai taikomo įvairiuose tyrimuose lyginamojo metodo, pabrėžtini dar keletas. Pirmasis – struktūralistinis, kuris įgalina rekonstruoti kokybinius pokyčius tiriamojo objekto vidinėje struktūroje. Sisteminė – struktūrinė analizė yra reikalinga tirti objektą kaip visumą⁸, t. y. – objektą išskaidant į integralius loginius vienetus, tačiau, kurie turi būti vertinami ir interpretuojami neatsiejant jų nuo visumos, vadinasi, neredukuojant jų pačių į savo autonomiškumą.

Taip pat tarpusavyje derinti kokybinis (tiriant svarbiausius prieinamus šaltinius) ir probleminis metodai, siekiant ne atpasakoti šaltinius, bet kurti istorinį naratyvą⁹, kuris formuluoja šaltiniams klausimus, tokiu būdu praplečiant mums teikiamą šaltinių informaciją, bei išvengiant taip dažnai pasitaikančio problemos aprašymo.

Be visa ko, reikia atkreipti dėmesį ir į vokiečių sociologo Maxo Weberio pasiūlyta daugiafunkcinio priežastingumo formuluotę¹⁰, kuri išsikristalizavo, bandant paaiškinti įvairius žmogiškosios istorijos fenomenus ir suvokiant, jog tik išnagrinėjus iš pirmo žvilgsnio skirtingų reiškinių kompleksus ir žvelgiant į juos priežastinių tarpusavyje koreliuojančių veiksnių sąveikoje, galima formuoti tam tikrus sudėtingų procesų aiškinimo modelius.

Istoriografija

Be keleto negausių išimčių, Lietuvos istorijos istoriografijoje, skirtoje LDK, konkrečiai liečiančių pilies reiškinių, daugiau dėmesio ši tema nesulaukė. Neretai pilis patekdavo į netiesioginį tyrinėtojo akiratį, pastarajam nagrinėjant kitą LDK problematikos temą¹¹, ar tiesiog paaiškinant tam tikrą reiškinių buvo neapsieinama nepaminint pilies ir jos reikšmės tam tikruose procesuose.

Tuo tarpu konkrečios pilys kaip paskiri objektai buvo aptariamoms eilės mokslininkų¹². Visgi šiuose darbuose apsiribojama tik pasirinkto atskiro objekto aptarimu ir aprašymu, plačiau ar

⁸ V. Gumauskaitė, *Struktūralizmo apmatai: sąvokos, metodas, filosofija*, Vilnius, 1997, p. 99.

⁹ A. Švedas, *Sovietinė lietuvių istoriografija*, p. 27.

¹⁰ R. Collins, *Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization*, in: *American Sociological Review*, Vol. 45, No. 6, (Dec., 1980), p. 925–942.

¹¹ Šioje vietoje nenurodysime šių darbų, nes jie bus naudojami darbo eigoje.

¹² Apie atskiras pilis žr.: M. Baliński, *Krewa. Starodawny zamek w Litwie*; Lietuvos pilys, Vilnius, 1971; E. Budreika, *Vilniaus pilis*, Vilnius, 1977; J. Jurginis, *Medininkų pilis*, Vilnius, 1984; M. A. Ткачев, *Замки Белоруссии*, Минск, 1987; M. A. Ткачоў, *Замкі і людзі*, Мінск, 1991; A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*, Vilnius, 1991; Kiek kitokio pobūdžio straipsnių, nepaisant to, aprašomojo pobūdžio taip pat, publikavo V. Almonaitis ir J. Nutautaitė, kurie, remdamiesi rašytiniais šaltiniais, išskirtinai Vokiečių ordino išlaidų knygomis *Tresslerbuch*, aptarė

glausčiau nušviečiant tam tikro objekto istorinę raidą, pagrindinius faktus, architektūrinius bruožus. Taigi, šie darbai, būdami iš esmės tam tikrų objektų aprašymai, vertingi tik kaip pažintinio ar enciklopedinio pobūdžio pavyzdžiai.

Darbai, kuriuose tiesiogiai kalbama mums rūpimu klausimu, daugeliu atveju nukreipti į tam tikrą pilies funkciją, pilių lokalizacijos problematiką, ar pasirinktą siaurą pilių geografinę erdvę. Tačiau visa tai mažai teliečia LDK gyvavusių sociopolitinių, administracinių, ūkinių struktūrų tematiką, kurioje daug aiškiau formuotąsi pilies vaizdas ir su ja susijusių objektų/subjektų ryšiai.

Pilies klausimais LDK rašę autoriai tematiškai skirstytini į keletą grupių – visų pirma – karybos – gynybos aspektas. Vienas pirmųjų tiesiogiai tyrinėjusių šią problemą – lenkų istorikas Jerzis Ochmański¹³, kuris aptarė LDK bendrą gynybinį pajėgumą, įtraukdamas išskirtinai į šį kontekstą ir to laikmečio pietinio bei rytinio pasienių pilių situaciją. Istorikas iškelė mintį, kad pilys nesudarė autonomiško gynybinio vieneto, atvirkščiai, gynyba buvo derinama ir organizuojama kartu su įtvirtintu miestu¹⁴. Jį sukritikavęs Darius Baronas, kuris aptarė LDK karinį potencialą artilerijos požiūriu XVI a. viduryje (tokios chronologijos pasirinkimą akivaizdžiai nulėmė šaltinių situacija), pabrėžė, kad Ochmański pernelyg drąsiai ekstrapoliavo XVI amžiaus pabaigos realijas į pastarojo amžiaus pirmąją pusę, kai pietinėse LDK teritorijose pagrindiniai ir iš esmės vieninteliai atsparos punktai buvo tik didžiojo kunigaikščio pilys¹⁵.

Šiame kontekste paminėtini ir carinės Rusijos istorikai, pasižymėję solidžiomis studijomis LDK istoriografijoje; Matvėjus Liubavskis ir Mitrofanus Dovnar-Zapolskis. Pirmasis, remdamasis gausia XVI a. pirmosios pusės seimų medžiaga, aptaria apgailėtiną pasienio pilių situaciją ir būtinybę jas tvarkyti, bei aprūpinti maisto atsargomis¹⁶. Visgi šis darbas, būdamas grynai aprašomojo-pozityvistinio pobūdžio nformuluoja probleminių klausimų, o tiesiog leidžiasi gausios medžiagos paskui. Tokį patį naratyvą apie LDK Jogailaičių laikais mums pasiūlo kitas garsus

Ordino Dubysos pilį ir jos kasdienybę, žr.: V. Almonaitis, J. Nutautaitė, Kasdieninis gyvenimas Vokiečių ordino Dubysos pilyje, p. 10–16. Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, 61/2004. Archeologų: J. Poškienė, Senujų Trakų pilies, senovės gyvenvietės ir vienuolyno buitinė keramika (XIV a.-XVII a. pirmojo pusė), p. 5–23, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1998 metai, Vilnius, 1999; Lietuvos pilių archeologija, Klaipėda, 2001; sintezė: A. Kuncevičius, Lietuvos viduramžių archeologija, Vilnius, 2005; Kraštotyrinio pobūdžio darbas, kuriame aptariamos konkrečios geografinės erdvės pilys: Merkinės istorijos bruožai, Vilnius, 2004, p. 85–101, 145–147; Istorijos populiarinimo leidinys, skirtas pilims ir jų kultūriniam palikimui: Lietuvos pilys, 2005, Nr. 1, Vilnius, 2006; Lietuvos pilys, 2006, Nr. 2, Vilnius, 2007.

¹³ J. Ochmański, Organizacja obrony Wielkim Księstwem Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w., in: Studia i materiały do historii wojskowości, t. 5, 1960, s. 349–398.

¹⁴ Ibid., s. 368–370. G. Lesmaitis, Nuo Viedrošos iki Oršos. Permainos LDK kariuomenės komplektavimo sistemoje, in: Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha, Vilnius, 2007, p. 140–141.

¹⁵ D. Baronas, Apie Lietuvos didžiosios kunigaikštystės karinį potencialą artilerijos požiūriu (XVI a. viduryje) (toliau – D. Baronas, Apie LDK karinį potencialą), p. 51–75, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1997 metai, Vilnius, 1998, p. 68.

¹⁶ М. К. Любавский, Литовский-русский сейм (toliau – М. К. Любавский, Литовский-русский сейм), 1900, Москва, с. 219–223, 232–233, 237, 258, 260, 262, 272.

mokslininkas – Dovnar-Zapolskis, kuris kalba apie XVI a. šeštojo-septintojo dešimtmečio valstybės gynybos problemas rytinėje ir pietinėje LDK dalyse¹⁷, darbų kompleksu piliai vykdydamą, bei vietinių kilmingųjų santykį su pilies gynyba.

Nemaža dalis tyrimų, skirtų pilims, buvusioms šiandieninėje Lietuvos teritorijoje, šiame darbe pasitarnauja kaip pagalbinė literatūra faktologiškai ir chronologiškai nužymėdama pagrindinius procesus, tačiau konceptualiai neformuodama ir neformuluodama lūžinių pilių konteksto taškų. Štai Alvydas Nikžentaitis, remdamasis XIII a. pabaigos–XIV a. pradžios rašytinių šaltinių duomenimis, suformulavo mintį, kad tuo laikotarpiu funkcionavo gerai organizuotos Nemuno ir Jūros upių gynybinės sistemos¹⁸. Apie gynybinės sistemos formavimą Gedimino laikais¹⁹, tik šiuo konkrečiu atveju: Gardino, Naugarduko, Lydos, Krėvos, Medininkų, Trakų, Vilniaus ir Kauno, yra rašęs Baltarusijos istorikas Aleksandras Kravcevičius, kuris šių pilių gotikinių stilių susiejo su lemiamu Lietuvos valstybės atsisukimu į Vakarų Europos civilizacinę įtaką. Visų pirma, atsakant į istoriko mintis, dera pabrėžti, jog minėtų pilių genezės siejimas (išskyrus Gardino ir Naugarduko) vien tik su gynybinės sistemos kūrimu, supaprastina vykusių socioekonominių ir sociopolitinių procesų sudėtingumą. Kita vertus, nemažoje dalyje išlikusių senosios architektūros paminklų, išvelgtina bizantinių meno formų įtaka. Ir apskritai, gotikinių pilių architektūrinių formų siejimas su LDK civilizacinio kelio pasirinkimu nėra korektiškas, turint omenyje, jog kalbama apie XIV a. pirmąją pusę.

Kaip atskiras tyrimų laukas dėmesio susilaukė ir Lietuvos medinės pilys. Archeologas Gintautas Zabiela savo monografijoje akcentuoja medinių pilių atsiradimo ir sunykimo priežastis. Pasak autoriaus, medinės pilys praranda savo pirminę reikšmę XIII–XIV a., ko pasekoje negrižtamai sunyksta²⁰. Iš kitos pusės, Zabiela pernelyg pervertina Lietuvos medinės pilis, teigdamas, jog niekur kitur Europoje medinės pilys neišlaikė savo svarbos taip ilgai. Reaguojant į tai, reikėtų prisiminti, jog net ir Vokiečių ordinas dar XV a. pradžioje, bandydamas įsitvirtinti Žemaitijoje, pasistatė ne vieną medinę pilį ties Nemuno ir Dubysos upėmis, nors, žvelgiant iš kitos pusės, tai būtų galima sieti su lietuvių medinių pilių įtaka pačiam Ordinui, kadangi tokiomis kovos sąlygomis, medinės pilys dažnu atveju pasiteisindavo savo nesudėtingu ir pakankamai greitai įgyvendinamu statybinės

¹⁷ М. Довнаръ – Заполский, Государственное хозяйство великаго княжества Литовскаго при Ягеллонахъ (toliau – Довнаръ-Заполский, Государственное хозяйство), Томъ I, Киев, 1901, с. 678–691.

¹⁸ A. Nikžentaitis, Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje (toliau – A. Nikžentaitis, Rašytiniai šaltiniai), in: Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A. T. 3, Vilnius, 1986, p. 51–63; A. Nikžentaitis, Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai (toliau – A. Nikžentaitis, Nuo Daumanto iki Gedimino), Klaipėda, 1996, p. 62–74. Taip pat apie tai žr.: V. Pašuta, Lietuvos valstybės susidarymas, Vilnius, 1971, p. 34–35, 38–39.

¹⁹ A. Krawcewicz, Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy, in: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, Warszawa, 2002, s. 269–274.

²⁰ G. Zabiela, Lietuvos medinės pilys, Vilnius, 2005, p. 163.

technikos sprendimu. Kita vertus, LDK pietinėse ir rytinėse teritorijose medinės pilys neprarado savo reikšmės iki XVI a. antrosios pusės.

Korektiškiau medinių pilių situaciją įvertina Tomas Baranauskas, pasak kurio, bent pusė rašytiniuose šaltiniuose minimų medinių pilių XIV a. pabaigoje buvo apleistos ir sunaikintos²¹. Pastarajam istorikui galbūt buvę pravartu atkreipti dėmesį į pačios valstybės nevienalytiškumą ir šioje vietoje padaryti tam tikras išlygas: visų pirma – vertinant bendrą medinių pilių situaciją Lietuvos regioniško kontekste, taigi, žvelgti į skirtingas pilių sunykimo priežastis; antra – įvertinti didžiojo kunigaikščio santykį su medinėmis pilimis, kuris, be abejonės, priklausė nuo bendro teritorializacijos konteksto, kurį privalu suvokti valdovo domeno sąryšyje su kitomis valstybės teritorijomis.

Kiek kitokio pobūdžio istoriografijos grupę sudaro darbai, skirti Lietuvos pilių regionams – žemėms. Šiuose darbuose analizuojamas konkrečių žemių pilių likimas, pabrėžiant karų su Ordinu laikotarpį, kuris, kaip žinia, iš esmės buvo lemtingas šių žemių pilių struktūrai.

Eilė darbų skirta šiaurinių Lietuvos žemių struktūrai²², kurioje pilys, kaip pagrindiniai gynybiniai taškai, savo funkcijas, nors ir itin sunkiomis sąlygomis, atliko iki XIV a. antrosios pusės. Šiuose darbuose išskirtinas konkrečių žemių kaip gynybinių sistemų idėjos formulavimas. Nepaisant to, kai kurie tyrimai atskleidžia šių teritorijų padėties sudėtingumą Lietuvoje²³. Tai akivaizdžiai suponuoja valstybės integralumo XIV a. ir su tuo susijusią, jau mūsų minėtą, valdovo domeno ir pastarojo sąryšio su kitomis teritorijomis, šiuo atveju žemėmis, problemą. Pasak A. Pakštaičio²⁴, Upytės žemė buvo vėliausiai įsisavinta Kęstutaičių teritorija, t. y. mažiausiai integruota didžiojo kunigaikščio domeno dalis, kurioje pilių ir dvarų tinklas, tiesiogiai simbolizuojantis ir deklaruojantis suvereno valdžią, neturėjo pakankamai gerų startinių pozicijų savo formavimuisi.

Kaip taisyklė, kokybiškai visiškai kitokio formato straipsnį galima rasti Edvardo Gudavičiaus bibliografijoje. Nors tiesiogiai ir nenukreiptas pilių tyrimo kryptimi, šis tyrimas²⁵ galėtų būti vienu išskirtinių tokio pobūdžio darbų, kadangi jame plačioje perspektyvoje nagrinėjama vidinė pilių

²¹ T. Baranauskas, Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis (toliau – T. Baranauskas, Lietuvos medinės pilys), in: Lietuvos archeologija, T. 24, Vilnius, p. 59.

²² O. Maksimaitienė, Upytės senovė, in: Upytė, Vilnius, 1986, p. 21–30; E. Gudavičius, Šiaulių žemė ir jos vieta Lietuvos valstybėje XIII–XIV a., in: Šiaulių miesto istorija, p. 14; R. Jurgaitis, Šiaulių žemė Viduramžiais: sunaikintų pilių lokalizacijos problemos, in: Darbai ir dienos, T. 44, Kaunas, 2005, p. 64–65.

²³ A. Pakštaitis, Trakų vaivadijos genezė, in: Darbai ir dienos, T. 44, Kaunas, 2005, p. 56.

²⁴ Ibid.

²⁵ E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai (toliau – E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės), in: Karo archyvas, 13, 1992, p. 50 – 75, 99 – 110; taip pat žr.: E. Gudavičius, Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais (toliau – E. Gudavičius, Struktūra Gedimino laikais), in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 137; E. Gudavičius, Mindaugas, Vilnius, 1999, p. 107.

gynybinė struktūra, jos organizavimas. Tuo pačiu neapeinamas pilies kaip ūkinio objekto statusas ir jos išlaikymas (prievolės etc.)

Šiuo atveju prisimintinas jau mūsų minėtas Liubavskis, kuris kitoje savo monumentalioje studijoje²⁶, skirtoje LDK ir jos ankstyvosios sąrangos istorijai, palietė pilies ūkines ypatybes: jos išlaikymą, administracinio mechanizmo funkcionavimą, vietinių tarnybinių pareigūnų charakteristiką, skirtingų valstiečių kategorijų daugialypiškumą ir pastarųjų darbus-prievoles piliai, pilies kaip teritorijos su atskira teisine jurisdikcija fenomeną.

Taigi, istoriografija mums pateikia tokį pilies reiškimo LDK tyrimų vaizdą, kuriame kristalizuojasi ne vienas nežinomasis. Tokia situacija susiklostė, nes, daugumoje atvejų, pilis nebuvo suvokiama kaip dinamiškas reiškinys, nuolatos atspindėjęs socialinės ir politinės konjunktūros pobūdį, o tuo pačiu, kažkuria prasme išreiškęs ir LDK sąrangos specifiką.

Šaltiniai

Darbo metu naudotasi keliomis šaltinių grupėmis, kurias formaliai galima suskirstyti į šias grupes: normatyviniais aktais (dokumentai/aktai: privilegijos, donaciniai raštai), laiškais, šiuo konkrečiu atveju, išskirtinai tik Vytauto korespondencija su Vokiečių ordinu. Trečia šaltinių grupė – naratyviniai istoriografinio pobūdžio šaltiniai, kuriuose, dažnu atveju, „nesistengiama“ nušviesti mums rūpimo klausimo, tačiau iš pasitaikančių pavienių žinučių, galima formuoti bent jau hipotetinio pobūdžio išvadas, o tiksliau, Gudavičiaus žodžiais tariant, itin skurdi šaltinių bazė daug kur verčia daryti ne išvadas, bet prielaidas²⁷. Galiausiai ketvirtoji – inventoriai, kurie pasirodo, XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje. Atkreiptinas dėmesys, kad tokios informacijos pasirodymas byloja apie administravimo ir ūkinių funkcijų racionalizacijos bandymus, kas vėliau ryškėja iš didžiojo kunigaikščio nurodymų Trakų ir Vilniaus urėdams bei XVI a. viduryje Valakų reformos nuostatų. Būtent inventoriai aiškiausiai ir detaliausiai išryškina pilių vidines ir išorines problemas, suteikia galimybes kelti pilies socialinės struktūros klausimus.

Apsiribosime tik lakoniškai aptardami mūsų jau išvardintas pagrindines šaltinių grupes ir nurodydami pagrindinę jų mums teikiamą informaciją. Į normatyvinius aktus patenka pagrindinės didžiojo kunigaikščio suteiktys ir privilegijos, kurios apima visą mūsų aptariamą laikotarpį²⁸. Šių

²⁶ М. К. Любавский, Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута (toliau – Любавский, Областное деление), Москва, 1892.

²⁷ E. Gudavičius, Keli XIII a. šešto dešimtmečio krikščioniškosios kasdienybės aspektai, in: Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste (Die Christianisierung Litauens im mitteleuropäischen Kontext), Vilnius, 2005, p. 146.

²⁸ Zbiór praw litewskich od roku 1389, do roku 1529, (toliau – ZPL), Poznan, 1841; Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (toliau – KDKW), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1948; Vitoldiana, Codex privilegiorum

dokumentų gausa tiesiogiai atliepia raštiškos legitimacijos būtinumą, kas, galiausiai, atspindi senųjų socialinių institutų transformacijas ir naujųjų radimąsi sąveikoje su pirmaisiais.

Laiškų šaltinių bloką sudaro dar XIX a. pabaigoje Antono Prochaskos sudarytas Vytauto didžiojo korespondencijos sąvadas²⁹. Pagrindinė šio šaltinio teikiama informacija – Vytauto itinerariumas, kai kurių pilių paminėjimai. Taip pat šiame rinkinyje atsispindi ginčai tarp Vokiečių ordino ir Vytauto dėl pasienio pilių bei teritorijų etc. Galiausiai tai atspindi viduramžių komunikacijos galimybes ir funkcionavimą to laikmečio sąlygomis.

Naratyviniai – istoriografinio pobūdžio šaltiniai sudaro išskirtinę šaltinių grupę³⁰, kuri suvoktina kaip pačių amžininkų refleksijos bei deklaruojamo asmeninio nusistatymo – „viešosios pozicijos“ – ideologijos, išraiška. Nepaisant šių šaltinių subjektyvumo, daugelis praeities įvykių, šių istoriografų plunksnos dėka virto istoriniais faktais, kurie mums suteikia galimybę rekonstruoti XIII a. pabaigos–XIV a. Lietuvos visuomenę ir brėžti bent jau tikėtinus valstybės struktūros kontūrus. Galų gale čia pat reikia prisiminti ir Joną Długošą, bei jo kapitalinį kūrinį³¹, kuriame autorius plačiame kontekste aprašo Lenkijos istoriją, „nepašykštėdamas“ užsiminti apie svarbiausius įvykius pačioje Lietuvoje, bei pastarajai dalyvaujant tarptautinėje arenoje.

Tuo pačiu paminėtini ir jokią mūsų įvardintą šaltinių grupę neįsitenkantys Lietuvos *Wegeberichte*³², kurie nušviečia gana miglotą XIV a. pabaigos Lietuvos sociotopografinę situaciją, įvardindami tuo laiku Lietuvos teritorijoje egzistavusius teritorinius-struktūrinius vienetus bei su tuo glaudžiai susijusią visuomenės sandaros padėtį.

Kaip jau minėjome, inventorių medžiaga specifinė, visgi, nors ir sąlyginai vėlyva, ji išskirtinai vienintelė pateikia pakankamai išsamius duomenis apie pilių ir jos priklausinių ūkinę

Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430 (toliau – Vitoldiana), 1986, wyd. J. Ochmanski; Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai, T. VI, Trakai, sudarė: A. Baliulis, Vilnius, 2008; Акты Литовско-русского государства (1390–1529) (toliau – Акты Литовско-русского государства), изданные М. Довнаръ-Заполскимъ, Москва, 1899. Lietuvos metrika (LM), kurios visų naudojamų tomų darbe šioje vietoje nenurodysime.

²⁹ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, (toliau – CEV) ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882.

³⁰ Peter von Dusburg, Cronica terre Prussie, Scriptores rerum prussicarum (toliau – Peter von Dusburg, Cronica terre Prussie), hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig, 1961, S. 21–219; Hermann de Wartberge, Chronicon Livoniae, Scriptores rerum prussicarum (toliau – Hermann de Wartberge, Chronicon Livoniae), hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1963, S. 21–116; Wigand von Marburg, Cronica nova prutenica, Scriptores rerum prussicarum (toliau – Wigand von Marburg, Cronica nova prutenica), hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1963, S. 453–662.

³¹ J. Długossii, Opera omnia (toliau – J. Długossii, Opera omnia), T. III, Cracoviae, 1876; T. IV, Cracoviae, 1877; T. V, Cracoviae, 1878.

³² Litauischen Wegeberichte, Scriptores rerum prussicarum (toliau – Litauischen Wegeberichte), hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1963, S. 662–711.

situaciją³³. Tuo tarpu pastarieji pirmą kartą gana tiksliai įvardinami, kas įgalina bandyti nustatyti tikslią pilies ūkinę teritoriją, jos dydį ir ne tik erdvinę-geografinę, bet ir socialinę struktūrą.

Apibendrinant, belieka tik pridurti, jog publikuotų šaltinių medžiaga pakankamai reprezentatyvi ir gausi, tuo tarpu mūsų žiniomis, nepublikuoti Lietuvos Metrikos archyviniai šaltiniai yra datuojami XVI a. viduriu-antrąja puse, tad jų buvo atsisakyta suvokiant, jog jie būtų praplėtę tiriamojo objekto chronologines ribas, kas turėtų koreguoti pačios pasirinktos problemos ir jos koncepcijos pagrindimą.

Sąvoka

Daugeliu atveju apie viduramžių pilį kalbama kaip apie architektūrinį ar gynybinį objektą. Tačiau visų pirma, pilis suvoktina kaip suverenios valdžios ir galios centras, radęsis ir formavęsis, priklausomai nuo konkrečios erdvės ir laiko, nesant pastovioms centralizuotos valdžios administracinėms struktūroms. Tokiomis sąlygomis pilis tapo vieninteliu realiu subjektu, formuojančiu ir organizuojančiu amorfišką erdvę.

Pilis buvo teritorializacijos ir valdžios įgyvendinimo mechanizmas su sau būdingu socialiniu-pareigybiniu aparatu. Ji formavo tam tikrą teritoriją ir buvo jos administracinis centras su sava infrastruktūra ir ūkinio aptarnavimo mechanizmu. Viduramžių pilių statyba Europoje prasidėjo IX a. pabaigoje ir savo zenitą pasiekė XII – XIII a. Iš esmės, pilis tai pažengusios ar besiformuojančios feodalinės valstybės požymis. Pats šis procesas turėtų būti siejamas su senjorinių – vasalinių santykių formavimosi ir vystymosi procesu – leniniais santykiais. Savaime suprantama, pilis nebuvo Viduramžių feodalinės visuomenės produktas, tačiau savo klasikinę reikšmę ir sampratą ji įgavo būtent šioje epochoje.

Kalbant apie pilį kaip apie Viduramžių feodalinės visuomenės reiškinių, reikia įsidėmėti, jog šis fenomenas skirtinguose Europos regionuose įgavo netolygias formas, o turinio atžvilgiu daug kur liko taip ir neišplėtotas. Visa tai atspindi pilies daugialypišką pobūdį, todėl vieno universalaus apibrėžimo jam nėra. Galima kalbėti tik apie tam tikrus pamatinius bruožus, kurie buvo būdingi kiekvieno Europos regiono pilims. Tuo tarpu pilis turėtų būti suvoktina kaip nuolat kintantis objektas, to pasekoje įgaunantis vis naujas struktūrines formas.

³³ Документы Московского архива министерства юстиции (toliau – DMA), Том I, Москва, 1897; Литовська Метрика, Книга 561, Ревізії Українських замків 1545 року (toliau – ЛМ, Ревізії Українських замків 1545 року), підготував: В. Кравченко, Київ, 2005; Архивъ Юго-Западной Россіи (toliau – АЮЗР), Ч. VII, Т. I, Киев, 1886; Ч. VII, Т. II, Киев, 1890.

I. PILIS IR FEODALIZMO GENEZĖ

1. Viduramžių feodalinės Europos heterogeniškumo problema

Šis pasirinkimas aiškintinas noru išryškinti pagrindinę darbo erdvę – LDK, iš kitos pusės, tam tikrai komparatyvistikai tarp skirtingų regionų nėra jokio pavojaus būti apkaltintai anachronizmu. Procesų vienaikiškumas skirtingose geografinėse erdvėse nėra būtina sąlyga jų tarpusavio sugretinimui. Kita vertus, platesnis kontekstas suteiks galimybę ieškoti bendrų sąlyčio taškų tarp skirtingų istorinės patirties regionų.

Nenorėdami išsiplėsti, remsimės Marco Blocho dviejų dalių klasikine studija *Feodalinė visuomenė*³⁴ ir kita pagalbine literatūra, kuri padės retrospektyviai apžvelgti Europos ir jos istorinio regiono kaip klasikinio feodalizmo lopšio, nevienalytiškumo problemą. Kaip turėsime galimybę įsitikinti vėliau, tai turi tiesioginį ryšį su pilimi apskritai ir konkrečiai LDK.

Blochas, remdamasis socialine geografija, pabrėžia buvusį tiek Prancūzijos, tiek ir šiaurinės Italijos (Lombardijos) žemių nevienalytiškumą, kuris reiškėsi skirtingomis socialinėmis struktūromis, feodo kaip viduramžių visuomenės sinonimo sampratos neatitikimu. Tačiau abiejose šalyse buvo panašus sistemos pagrindas – socialinis sluoksnis (*social substratum*), kur romėnų klientelinė praktika buvo sumaišyta su germaniškomis tradicijomis³⁵. Būtent tokiomis sąlygomis formavosi Europos klasikinis feodalizmas, kurio genezė siejama su Karolio Martelio karine reforma VIII a. formuojant kavaleriją. Šio proceso metu, paraleliai buvo dalinamos beneficijos už karinę tarnybą, taip formuojant stambiąją žemėvaldą, kuri galiausiai įgavo feodo terminą.

843 metais įvykęs Karolingų imperijos skilimas ir suintensyvėję vikingų bei vengrų įsiveržimai palaipsniui suskaldė pasidalintos imperijos dalis į smulkesnes teritorijas, kuriose pradėjo formotis vietinių suverenų teritoriniai dariniai. Šiose teritorijose, kaip tiksliai pasakė prancūzų istorikas George'as Duby: „Kaip karalius, taip ir kiekvienas senjoras laiko save įpareigotu Dievo vardu palaikyti taiką ir teisingumą bei turėti įvairių teisių, ir visa toji sistema, laiduojanti šias pareigas, krypsta pilies linkui. Tvirtovė [...] dabar virto asmeninės galios centru“³⁶. Visą šią susiklosčiusią situaciją išraiškingai savo straipsnyje apibūdino T. N. Bissonas, pavadindamas šį laikotarpį *Feodalinė revoliucija*³⁷. Susiklosčiusi situacija vertė kiekvieną feodalą, kuris turėjo užtektinai išteklių, įsitvirtinti savo teritorijoje, kurioje pagrindiniu jo galios atributu ir simboliu tapo

³⁴ M. Bloch, *Feudal Society*, vol. 1, 2, Chicago, 1961.

³⁵ M. Bloch, *Feudal Society*, p. 176–179, 394–397. Plačiau apie subalansuotos feodalizmo sintezės koncepciją žr.: P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, 1974, p. 128–142.

³⁶ G. Duby, *Katedrų laikai, menas ir visuomenė 980 – 1420*, Vilnius, 2004, p. 54.

³⁷ T. N. Bisson, *The Feudal Revolution*, in: *Past and Present*, No. 142 (Feb., 1994), p. 12, 15.

pilis. Pastaroji išreiškė jo suverenią galią ir teisinį dominavimą³⁸. Taigi, feodalinio susiskaldymo laikais, kurie datuojami IX–XI a., regalijų monopolis, anksčiau tradiciškai priklausęs tik valdovui, prarado savo svorio centrą kaip ir daugelis to laikmečio sąlyginai centralizuotos valstybės funkcijų bei reprezentantų, tokiu būdu pereidamas į plačiose teritorijose išsisklaidžiusių ir tarpusavyje konfliktuojančių feodalų dispoziciją.

Iš viso to išplaukia, kad Europos feodalizmas formavosi iš vidinio teritorinio ir struktūrinio susiskaldymo, kurį dar labiau pabrėždavo susiformavusios, skirtingų galios centrų kontroliuojamos teritorijos, kuriose, savo valdžiai įtvirtinti, buvo formuojami gynybiniai taškai³⁹. Būtent visas senasis žemynas (šiuo atveju Vakarų Europa) jau X a. buvo nusėtas skirtingos priklausomybės įtvirtinimų, kurie ir yra laikomi *feodalinės revoliucijos* gamtovaizdžio pagrindiniu akcentu.

Šalia visa to, o iš esmės, visų pirma, kito ir socialinės sanklodos struktūra, kurios akivaizdžiausias atributas buvo pilis, negrįžtamai transformavusi Europos kraštovaizdį. Susiformavęs daugiau ar mažiau savivaldžių, vasalinių ryšių saistomų feodalų sluoksniškas, buvo tiesioginis savų valdų šeimininkas, suvokęs save kaip teisėtą tvarkos ir teisingumo garantą. Nepaisant to, jo paties suvokimas savęs kaip valdovo iš Dievo malonės nebuvo legitimuotas. Visa tai ėjo tiesiogiai iš karaliaus įvaizdžio ir tradicijos, kuri buvo tiesiog adaptuota sau patiems. Taigi, kažkuria prasme, savo pilyse išsisklaidę pavieniai feodalai buvo „nelegalizavęsi“ įvairių sričių suverenai, tad ir jų valdžia, nors ir būdama vienintele tuometinių visuomenių minimalios tvarkos garantija, tačiau įsitvirtinusi kaip vidinės suirutės rezultatas, viduramžių samprata, kad bet kokia valdžia kyla iš Dievo, buvo neteisėta.

2. M. Blocho dviejų feodalizmo laidų koncepcija

Kaip jau galėjome įsitikinti aukščiau, pirmojo feodalizmo amžiaus (*first feudal age*), kitaip laidos, laikotarpiu susiformavo eilė pavienių teritorijų, kuriose palaiapsniui paveldimą valdžią įtvirtino anksčiau buvusieji šių sričių pareigūnai. Įsidėmėtina ir tai, kad apie VIII–IX a. pradėjo

³⁸ G. Duby, *The Diffusion of cultural patterns in feudal society* (toliau – G. Duby, *The Diffusion of cultural patterns in feudal society*), in: *Past and Present*, No. 39 (Apr., 1968), p. 7.

³⁹ Žiūrėti apie tai plačią istoriografiją: R. Bartlett, *The making of Europe: conquest, colonisation and cultural change 950–1350*, p. 65–66, 68–69, 134; F. Oakley, *The medieval experience: foundations of Western cultural singularity*, New York, 1974, p. 120; D. Crouch, *Tournament*, London & New York, 2005, p. 135, 137 [...] *we find a world defined by castles [...]*; F. Cardini, *Der Krieger und der Ritter*, in: *Der Mensch des Mittelalters*, hrsg. von J. Le Goff, Essen, 2004, S. 87–89; T. Norman, F. Cantor, *The civilization of the Middle ages*, New York, 2002, p. 196–197. Beje, pastarojoje knygoje netiksliai (p. 187), jog vienu iš Karolingų gyvenimo centrų buvo pilis (*castle*). Karolingų laikais tokių pilių, kokias mes suprantame egzistavus viduramžiais, nebuvo. Apie tai plačiau žr.: R. McKitterick, *Charlemagne, The Formation of the European Identity*, Cambridge, 2008, p. 170–171; Autorė aptaria Karolio Didžiojo rezidencijų formavimąsi, jų geografiją ir funkcijas. Taip pat žr.: Eihardas, *Karolio didžiojo gyvenimas*, Vilnius, 2005. Atkreiptinas dėmesys į originalo tekste Karolio Didžiojo rezidencijų lotynišką įvardinimą: [...] *palatia operis egregii [...]*, p. 70, [...] *comes palatii [...]*, p. 86.

formuoti stambių privačių valdų kompleksai ir iki X–XI a. šis procesas pasibaigė, kaip tik tuo metu pilis tapo pagrindiniu feodalų atramos punktu, nuosavybės dalimi. Galiausiai feodalai tradiciškai pradėjo save ir savo giminę kildinti nuo savo valdomos teritorijos. Vokiškųjų žemių atveju, nuo XI a. pabaigos daugelis įvairių sričių valdytojų, nesugebėdami savo kontrolėje išlaikyti visos teritorijos, įprato savo titulatūroje pakeisti buvusį teritorijos ar srities pavadinimą (įvardinimą) į su laiku tėvonine tapusios pilies⁴⁰.

Visa tai (čia nekalbama apie kitus itin svarbius feodalizmo požymius kaip senjoro-vasalo santykis, homagiumas, Bažnyčios vaidmuo etc.) žymėjo pirmąją klasikinio feodalizmo fazę, kurio teisinė išraiška buvo leno sistema, privilegijuota žemės valda – feodas⁴¹. Tuo tarpu antroji feodalizmo laida, apibūdinama kaip visiškai naujos kokybės visuomenės transformacija, kuri ne tiek keitė susiklosčiusią faktinę situaciją, kiek tiesiškai įtvirtino⁴² nusistovėjusius socialinius santykius su normomis tapusiomis senomis gyvenimo formomis.

Taigi, Blocho žodžiais tariant, XII a. feodalų sluoksnyje įvykusi lemtinga transformacija brėžė teisiškai įformintos visuomenės dalies kontūrus, kurie palaiptai formavo uždara luomą su tik jam būdingais galios atributais. Šią legitimaciją derėtų suvokti kaip suvereno ir feodalų sutartį, kuri atspindi abipusį interesą. Iš vienos pusės, feodalai, kurie per keletą vidinės suirutės ir centralizuotos valdžios vakuomo šimtmečių sugebėjo suformuoti vietinius savo valdžios bastionus. Tad jų akivaizdus tikslas buvo visa tai išsaugoti. Tuo tarpu centralizuotos valdžios formavimasis, vienos valdančiosios dinastijos išsikristalizavimas ir įsitvirtinimas buvo seniai susiklosčiusios situacijos stabilumo grėsmė. Būtent šiuo konkrečiu atveju, abu šios sutarties subjektai, be abejonės, suvokdami savo situacijos neapibrėžtumą vienas kito atžvilgiu, buvo priversti siekti kompromiso. Pastarojo išraiška buvo daugiau negu paprasta – pripažinti tai, kas riboja kiekvieno iš jų galias.

Iškylančiam suvereniam valdovui, dažnu atveju, vienam iš daugelio buvusių teritorinių feodalų, teko bent jau iš dalies susitaikyti su skirtingos priklausomybės pilimis, nusidriekusiomis nevienodus ryšius su besiformuojančia centrine valdžia turinčiomis valdomis, tapusiomis jų šeiminkų alodais. Būtent šiame kontekste suvoktina nuolat viduramžiais atsinaujinanti vidaus sociopolitinio gyvenimo polemika dėl pilių statymo regalijos⁴³, kuri, bent jau teoriniame lygmenyje,

⁴⁰ M. Bloch, *Feudal Society*, vol. 2, p. 401; Taip pat žr.: H. K. Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Bd. 2, Stuttgart, Berlin, Köln, 1992, S. 102.

⁴¹ E. Gudavičius, *Naujoji Europa, Istorijos metmenys ir įžvalgos iki XVI a. (toliau – E. Gudavičius, Naujoji Europa)*, in: *Lietuvos europėjimo keliais*, Vilnius, 2002, p. 23.

⁴² M. Bloch, *Feudal Society*, vol. 2, p. 320–329.

⁴³ *Ibid.*, p. 401; H. M. Colvin, *Castles and Government in Tudor England*, in: *The English Historical Review*, Vol. 83, No. 327 (Apr. 1968), p. 225; *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, München und Zürich, 1983, S. 965, 969.

buvo suprantama kaip išskirtinai priklausanti tik suverenui, o jų statymas be leidimo buvo interpretuojamas kaip neteisėtas veiksmas.

Nepaisant visko, feodalizmas tyrinėtinas ir suvoktinas tipologiškai, kas leistų formuluoti skirtingų regionų koncepcijas, o tuo pačiu, su tuo susijusias nevienodas pilių genetines ir raidos problemas, kurios suteiktų galimybę generuoti pilių regioniškumo koncepciją.

II. VIDURIO RYTŲ EUROPOS KONTEKSTAS IR LDK HETEROGENIŠKUMAS

1. LDK ir Vidurio Rytų Europa: pilių socialinio kontingento ypatumai

a) Lenkija

Lenkijos atvejis viduramžių valstybių formavimesi nemaža dalimi atvejų yra panašus į Vakarų Europos. Susikūrusi X a., Lenkijos valstybė neilgai trukus suskilo, ko išdavoje radosi daug paskirų kunigaikštysčių. Šio susiskaldymo laikotarpiu, kaip ir mūsų minėtame ankstesniajame kontekste, iškilo eilė vietinės reikšmės feodalų. Tuo tarpu savo teritorinį turinį Lenkija įgavo tik XIV a. su Vladislavu Lokietka ir Kazimieru Didžiuoju, pastariesiems vienijant ir prijungiant dalines kunigaikštystes⁴⁴. Nepaisant to, skirtumai valstybės vidiniame gyvenime buvo akivaizdūs, ką parodo vien tik tas faktas, kad 1347 metais Vislicos teisynas buvo skiriamas atskirai tiek Didžiajai, tiek ir Mažajai Lenkijai⁴⁵.

Taigi istoriografijoje įsitvirtino pozicija⁴⁶ buvusias piliis Lenkijos teritorijoje skirstyti į tris kategorijas: monarcho-valdovo, dvasininkijos-vyskupų ir privačias-riterių-šlėktos. Visai šiai pilių pavaldumo fragmentacijos situacijai pagrindą padėjo XII–XIII a. susiformavusi Piastų dinastijos dalinių kunigaikštysčių sistema, kuri „išsilaikė“ vadinamojo *jus ducale* principu, įgalinusi dinastijos atstovus išsaugoti savo teritorinės galios monopolius⁴⁷.

Charakteringai šiame kontekste atrodo XIV a. pabaigos Lenkijos karalystės vaizdas, kuris, be abejonės, sietinas su to laikmečio politine ir dinastine konjunktūra. Visų pirma, minėtina Lenkijos karaliaus Liudviko Anžu 1374 metais suteikta privilegija, kuri laikoma riba, padėjusia teisinį pagrindą Lenkijos šlėktos oligarchinės sistemos pradžiai. Šiame dokumente Liudvikas patvirtina pilių valdymą ir laikymą „*Caeterum promittimus, quod nullum castrum seu fortalitium Regni Poloniae alicui duci vel principi aut descendentem de genere ducali* (išryškinta mano – V. V.),

⁴⁴ S. Gawlas, Polen – eine Ständegesellschaft an der Peripherie des lateinischen Europa (toliau – S. Gawlas, Polen – eine Ständegesellschaft), in: Historische Zeitschrift, Europa im späten Mittelalter: Politik-Gesellschaft-Kultur, Beiheft, München, 2006, S. 242; N. Davies, Dievo žaislas Lenkijos istorija, T. I, Nuo seniausių laikų iki 1795, Vilnius, 2008, p. 67–69.

⁴⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa, 2003, s. 87–88; Volumina legum, ab anno 1347 ad annum 1547 (toliau – Volumina legum), T. I, Kraków, s. 1–24.

⁴⁶ Z. Radacki, Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego, Warszawa, 1976, s. 48–104, 159–226; J. Pietrzak, Zamki państwowe prowincji wielkopolskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności, in: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, Warszawa, 2002, s. 148; Taip pat žr.: B. Guerquin, Zamki w Polsce, Warszawa, 1974, s. 7–67; Autorius sieja pilių pokyčius su valstybės formavimusi ir visuomenės pokyčiais, išskirdamas skirtingus Lenkijos istorinius regionus: Sileziją, Mažąją Lenkiją, Didžiąją Lenkiją ir Mazoviją, s. 26.

⁴⁷ S. Gawlas, Polen – eine Ständegesellschaft, S. 240.

*regendum et tenendum commitemus, pro tempore vel in aevum*⁴⁸. Tuo pačiu, 1398 metais seka Jogailos privilegija, suteikianti teisę laisvai statyti Karūnos riteriams įtvirtintas rezidencijas⁴⁹.

Šis retrospektyviai aptartas atvejis tiesiogiai atspindi sociopolitinės situacijos koreliaciją su pilies kaip reiškinių vieta valstybės struktūroje. Visų pirma, aiškėja pilies priklausomybės bei jos pasidalinimo tarp skirtingų sociopolitinių kategorijų kontūrai, kurie atliepia pačios valstybės santvarkos pobūdį.

b) Vokiškos žemės

Visiškai kitokį sociostruktūrinį atvejį mums pateikia vokiškųjų žemių situacija⁵⁰. Čia susiduriame su visiškai kitokio pobūdžio feodalizmo atveju. Šiose žemėse beneficinė sistema ilgą laiką apskritai buvo nežinoma. Tuo tarpu stambių bažnytinių valdų kompleksai buvo daug vėliau išvystyti nei tai galima būtų pasakyti apie vakarinį aptariamų žemių kaimyną. Tuo pačiu, alodinė žemėvalda buvo daug plačiau išvystyta vokiškųjų žemių teritorijoje, nei Prancūzijoje. Taigi, kalba eina apie visiškai kitokį tipologinį feodalizmo atvejį, kurį, didele dalimi, apsprendžia gausus laisvųjų sluoksnis germaniškoje visuomenėje.

Sąlyginai stipri Vokietijos karalių valdžia nesudarė galimybių formuoti stipriems atskirų teritorijų feodalams iki pat kovos dėl Investitūros laikų⁵¹. Būtent pastarojo proceso išdavoje susiformavo atskirų kunigaikštysčių sistema su itin ribotos centrinės valdžios funkcijomis. Frydricho II laikais imperijos kunigaikščiai išsirūpinti privilegiją, kuria imperatorius turėjo atsisakyti imperinių teisių (regalijų), tarp kurių buvo ir pilių statymo monopolis (*Befestigungsrecht*)⁵². Tačiau, kaip taisyklė, tai buvo tik seniai egzistavusios praktikos, faktinės situacijos, teisinis patvirtinimas.

Nepaisant visko, XI a. pabaigoje palaiptai pradėjusios rasti pilys vokiškiosiose žemėse niekada taip ir netapo galutinai Vokietijos imperatorių pripažintais teisėtais feodalų veiksmais, tiek prieš kovos dėl Investitūros laikus, tiek ir po to. Visgi vykstant visuomenės feodalizacijai ir

⁴⁸ Volumina legum, s. 25.

⁴⁹ L. Kajzer, Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niziu Polskim, in: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, Warszawa, 2002, s. 111.

⁵⁰ Tai konceptualiai aptaria Blochas, žr.: M. Bloch, Feudal Society, vol. 1, p. 266–270. Taip pat apie susiklosčiusią situaciją centrinės valdžios vakuomo aplinkybėmis, pirmųjų pilių radimąsi, feodalų tarpusavio kovas, bei *Befestigungsrecht* žr.: K. Bosl, Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter, Bd. 7, München, 1999.

⁵¹ J. W. Thompson, German Feudalism (toliau – J. W. Thompson, German Feudalism), in: The American Historical Review, Vol. 28, No. 3 (Apr., 1923), p. 445; Apie Henriko IV bandymą susigražinti turėtą įtaką vokiškųjų žemių erdvėje žr.: K. Jordan, Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056–1197, Bd. 4, München, 1999, S. 27–28; K. Jordan, Staufer und Kapetinger im 12. Jahrhundert, in: Francia, Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte, Bd. 2 (1974), München, 1975, S. 136–151. Pastarajame straipsnyje pabrėžtinai išskiriamas XII a. kaip išskirtinės įtakos turėjęs laikotarpis Vokietijos valdymo sistemos susiformavime, S. 137.

⁵² Deutsche Geschichte, Von der Anfängen bis zur Gegenwart, Hrsg. von M. Vogt, Stuttgart-Weimer, 1997, S. 78, 97.

besikristalizuojant pastarosios formacijos institutams, feodalinių pilių radimasis jų šeiminių teritorijose įgavo pagreitį, kurio nebuvo taip paprasta sustabdyti⁵³.

Trumpai aptartą vokiškųjų žemių situaciją būtų galima apibrėžti kaip nuolat kintančios konkrečios politinės konjunktūros išdavoje besiformuojančią nestabilią socialinę padėtį, kurioje vyksta nepertraukiama pilies transformacija. Šiame kontekste pilis atsiskleidžia kaip nepertraukiamo sociopolitinio vyksmo integrali dalis.

c) Ordinas: Prūsija ir Livonija

XII–XIII a. Pabaltijyje įsikūrusių ordinų (mūsų atveju kalbėsime apie Ordiną po 1237 m.) pavyzdys yra apskritai išskirtinis, turint omenyje, šios valstybės susiformavimo aplinkybes, vidinę sandarą ir socialinę struktūrą. Tai, iš esmės, ir apsprendžia pilies situaciją. Iš dalies nebūtinai net ir tiesioginiai duomenys apie pilis, norint susidaryti supratimą apie pilies padėtį Ordino valstybėje ir kokių aplinkybių buvo sąlygotas jos radimasis bei formavimasis. Nėra abejonių, kad Ordino teritorijoje radosi kaip savos valdžios įtvirtinimo, įsisavinimo ir kolonizacijos rezultatas, o jų skaičiaus nuolatinis augimas per XIII–XIV a.⁵⁴ rodo dideles Ordino potencialo apimtis ir su tuo tiesiogiai susijusią dinamiką.

Ordino valstybės struktūra istoriografijoje apibrėžiama tokiu santykiu: 1/3 priklausė Bažnyčiai ir kapituloms, tuo tarpu 2/3 – Ordinui⁵⁵, kurias pastarasis valdė kaip vientisą teritoriją, kurioje nebuvo diduomenės valdų ir laisvųjų imperijos miestų kaip Rytų Pamaryje. Vokiečių ordino įsteigimo dokumente buvo nurodytos visos privilegijos, kuriomis ir buvo vadovaujama. Tarp jų buvo įvardinta ir pilių statymo teisė, kuri reiškė absoliučią galią jam paskirtoje ir ateityje būsimose jo dispozicijoje teritorijose⁵⁶. Kaip atskleidžia vienas istoriografijoje analizuotas atvejis, net per didelis bažnyčios bokšto aukštis buvo laikomas pilių statymo monopolio pažeidimu, kurį, šiuo atveju, griežtai prižiūrėjo Kryžiuočių ordinas. Ši situacija nušviečia įdomų viduramžių kasdienybės epizodą. Šių dienų sąvokomis operuojant, aukštingumas vaidino svarbų simbolinį vaidmenį to laikmečio visuomenėje, projektavusį į socialinio ir politinio statuso⁵⁷ aliuziją.

⁵³ J. W. Thompson, *German Feudalism*, S. 450–451.

⁵⁴ M. Jučas, *Žalgirio mūšis*, Vilnius, 1990, p. 33–34.

⁵⁵ H. Boockmann, *Vokiečių ordinas: XII jo istorijos skyrių*, Vilnius, 2003, p. 160; J. Tandecki, *Struktury i podzialy administracyjne w zakonie krzyżackim w Inflantach z Estonią*, in: *Inflanty w średniowieczu, Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, Toruń, 2002, s. 44.

⁵⁶ M. Arszczyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń, 1995, s. 151–153.

⁵⁷ M. Arszczyński, *Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, s. 174.

Žinoma, struktūriškai kiek kitokia situacija buvo „dukterinėje“ Ordino dalyje Livonijoje, kur nuo XII a. pabaigos–XIII a. pradžios formavosi, skirtingai nei Prūsijoje, įdomesnė jėgų pusiausvyra. Šioje teritorijoje susikirto dviejų subjektų interesai: Rygos vyskupo, pasaulietinių feodalų⁵⁸. Svarbiausią vietą čia užėmė Rygos vyskupas, o kartu su juo ir kiti dvasininkai (Kuršo ir Talino vyskupai). Šalia jų rikiavosi Kalavijuočių (vėliau Livonijos) ordinas. Pastarosios dvi jėgos buvo vienintelės pilių statytojos ir valdytojos.

Taigi, Livonijos teritorijos atveju, lyginant ją su Prūsija, galima rasti skirtumų, kuriuos nulemia skirtinga socialinė konfigūracija – visų pirma – skirtingas jėgų, vyskupo ir vyskupų, bei feodalų, išsidėstymas teritorijoje, kas ir lėmė pilių valdymo, ir teisę į jas pasiskirstymą. Nepaisant visko, neaišku lieka kaip konkrečiai kito pilių priklausomybė bei jų valdymas vykstant Ordino sekuliarizacijai XVI a. ir prarandant savo turėtą įtaką?

2. LDK socialinės struktūros ir pilių regionai

a) Žemaitija

Žemaitija, tiek savo politine padėtimi, tiek socialine struktūra, buvo išskirtinė LDK dalis. Būtent visuomenės pobūdis ir atspindi šios teritorijos unikalumą. Visų pirma, iki pat XVI a. vidurio Žemaitija apibrėžiama kaip menkai socialiai diferencijuotas kraštas⁵⁹, kuriame aptinkamas gausus laisvųjų valstiečių (laukininkų) sluoksnis, skaitlinga smulkioji bajorija su menkai išvystyta žemėvalda. Nepaisant to, XIII a. rodo egzistuojantį kunigaikščių sluoksnį⁶⁰, kurį liudija jau 1219 m. Voluinės sutarties teksto turinys. XIV a. pradžioje matyti vietinių kilmingųjų, negausios, tačiau jau neabejotinai egzistuojančios valdos⁶¹. Kokybine trajektorija situacija kinta nuo XV a. pradžios ir Vytauto pradėtos vykdyti žemių ir veldamų dalinimo politikos. Pastarojo proceso ir paskui jį sekusios žemėvaldos koncentravimo agnatinė giminės linija politikos⁶², XVI a. pirmojoje pusėje Žemaitijoje išskyla Kęsgailių giminė⁶³, suformavusi stambios žemėvaldos masyvus. Visi šie faktai

⁵⁸ M. Arsyński, Średniowieczne budownictwo warowne na obszarze Inflant, in: Inflanty w średniowieczu, Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów, Toruń, 2002, s. 79, 86, 92, 98. Apie pilių tipus, jų priklausymą ir strategiją žr.: A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland, Tartus, 1942, S. 15, 258, 289–290, 312–313, 322–323.

⁵⁹ V. Vaivada, Žemaitija XV–XVIII amžiuje, in: Žemaitijos istorija, Vilnius, 1997, p. 123; E. Gudavičius, Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijų požiūriu, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 37.

⁶⁰ A. Nikžentaitis, Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje, in: Žemaitijos istorija, Vilnius, 1997, p. 56–62.

⁶¹ A. Nikžentaitis, Nuo Daumanto iki Gedimino, p. 14–15.

⁶² R. Petrauskas, Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. amžiuje: sudėtis-struktūra-valdžia (toliau – R. Petrauskas, Lietuvos diduomenė), Vilnius, 2003, p. 125–140.

⁶³ J. Kiaupienė, Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a., Vilnius, 1988, p. 40; Apie Kęsgailių giminę, pastarosios valdžią ir stambiąją žemėvaldą plačiau žr.: K. Pietkiewicz, Kieźgajłowie i ich latyfundiom do połowy XVI wieku (toliau

formuoja kontrastingą Žemaitijos struktūrinę situaciją LDK. Kita vertus, visa ši socialinė bazė atsispindi Žemaitijos ir jos santykiuose su pilimi perspektyvoje. Galų gale, pilis atsiskleidžia kaip visuomenės struktūros ir jos santykių rezultatas, o kartu ir pati yra tiesioginė nuoroda į konkretų sociumą erdvėje ir laike.

XIII a. pabaiga-XIV a. apibūdinami kaip nesibaigiančių Vokiečių ordino karų prieš Žemaitiją epocha. Tai liudija sąlyginai gausūs mus pasiekę to laikmečio šaltiniai, kurie liudija nuolatinius Žemaitijos pilių puolimus⁶⁴. Šis laikotarpis suvokiamas kaip palaipsniško nuolatinių puolimų sąlygoto pilių nykimo procesas. Nepaisant to, šios pilių transformacijos redukavimas tik į Vokiečių ordino ofenzyvą, supaprastina ne tik pilies raidos aiškinimą, kiek ir pačios Žemaitijos visuomenės ir pastarosios santykio su Lietuvos branduolio (*Lithuania propria*) žemėmis bei, žinoma, nuo pastarųjų neatsiejama valdančiąja dinastija.

Tyrinėjęs Žemaitijos administracines-teritorines ir socialines struktūras, Eugenijus Saviščevas įtikinamai atskleidė šio LDK vieneto sudėtingą charakteristiką⁶⁵. Žemaitija, išlaikydama savo sociostruktūrinį modelį, buvo menkai integruota valstybės dalis. Tai patvirtina neišvystytas pilių ir dvarų tinklas⁶⁶, kuris savo prigimtimi atspindi centrinės valdžios, infrastruktūros ir tam tikros socialinės-pareigybinės bazės egzistavimą. Tačiau akivaizdūs požymiai neleidžia abejoti, kad didžiojo kunigaikščio domenai buvo plečiamas ir Žemaitijos linkme⁶⁷. Šioje situacijoje atkreiptinas dėmesys į pasienio su Vokiečių ordinu teritoriją – Panemunę, kurioje buvo koncentruojamos visos gynybinės pajėgos. Pati Žemaitijos diduomenė su savo bendruomenine socialine struktūra, vargu ar būtų sugebėjusi atlaikyti taip užsitęsusių Ordino spaudimą. Kitas didžiojo kunigaikščio bandymas plėsti savo domeną – Gedimino pilis⁶⁸, bandanti formuoti centrinės valdžios mechanizmą. Visgi

– K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundiów*, Poznań, 1982, s. 142; E. Saviščevas, *Kęsgailių Žemaitija. Kelios pastabos apie Kęsgailių valdymą Žemaitijoje (1442–1527)*, in: *Lituanistica*, T. 58, Nr. 2, Vilnius, p. 1–21.

⁶⁴ Peter von Dusburg, *Cronica terre Prussie*, S. 165, Nr. 276, „[...] intraverunt castrum Oukaym prima [...]“; S. 166–167, Nr. 280, „[...] castrum et suburbia funditus cremaverunt [...]“; S. 215, Nr. 8, „[...] preurbium castrum Oukaym dormientibus castrensibus intraverunt et totaliter cremaverunt [...]“; S. 174, Nr. 302, „[...] relictis duobus suis castris, scilicet Scronyete et Bebirwate, que duo castra fraters postea combusserunt [...]“ „[...] et intrantes terram Lethowie castrum dictum Bisenam [...] impugnaverunt [...]“; S. 174, Nr. 300, „[...] dum de custodia castrum Bisene deberent recedere [...]“; S. 179, Nr. 316, „[...] appropinquaret castro Bisene, equites sui in ortu diei ipsum castrum obsederunt [...]“; S. 180, Nr. 319, „[...] impugnavit castrum Bisebam, et post longam impugnationem [...] ambo ipsius suburbia ignis incendio devastavit [...]“; S. 182, Nr. 328 „[...] Lethowini deputati ad custodiam castrum Bisene debebant recedere [...]“; S. 182–183 Nr. 329, „[...] iverunt versus castrum Bisenam [...]“; S. 162, Nr. 265, „[...] combusto igitur castrum, fratres turbati recesserunt [...] non longe viderent castrum firmum dictum Kymel [...]“; S. 152, Nr. 238 „[...] castrum Colayne acriter impugnavit [...]“; passim. Plg.: J. Długossii, *Opera omnia*, T. III, p. 18–19, „[...] castrum praefatum cuius erat burgrabius, Cruciferis aperit [...]“.

⁶⁵ E. Saviščevas, *Žemaitijos valdžios elitas nuo XV a. pradžios iki XVI a. vidurio (toliau – E. Saviščevas, Žemaitijos valdžios elitas)*. Daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius, 2004.

⁶⁶ E. Gudavičius, *Struktūra Gedimino laikais*, p. 137–139.

⁶⁷ E. Saviščevas, *Žemaitijos valdžios elitas*, p. 8–12.

⁶⁸ Peter von Dusburg, *Cronica terre Prussie*, S. 183, Nr. 332, „[...] Secunda pars exercitus [...] debat latender subintrare castrum Gedemini et expugnare [...] suburbio penitus a fratribus concremato“; S. 189–190, Nr. 351, „[...]“

nedera pamiršti, kad pačioje Žemaitijoje XIII a. pabaigoje–XIV a. egzistavo jos žemės pilys⁶⁹, kurios buvo gentinės visuomenės palikimas. Pastarasis buvo perimtas iš gentinės diduomenės transformacijos metu besiformuojančių naujų socialinių ir administracinių struktūrų, formavusių naujus teritorinės valdžios įgyvendinimo mechanizmus. Būtent šis faktas yra itin iškalbingas, aptariant pilių situaciją ir socialinę Žemaitijos sąrangą. Žemaitijos vietinės diduomenės pilių egzistavimas yra dar vienas svarbus šios teritorijos autonomiškumo rodiklis. Tačiau menkas socialinės stratifikacijos išsivystymo lygis nesudarė palankių sąlygų šių pilių ilgesniam išlikimui. Iškalbingi, kalbant apie XIV a. pabaigos Žemaitijos sociotopografinę struktūrą, jau minėti *Wegeberichtai*. Visų pirma, atkreiptinas dėmesys į vietovių, kuriose stovėjo pilys, įvardinimus: *felde, veld, lande, burcwale, lant*⁷⁰, kurie atspindi absoliučiai priešingą vietinę situaciją, buvusiai prieš tai.

Nepaisant visko, nunyktant pilims Žemaitijoje, XV a. pradžia žymima kiek kitokio pobūdžio poslinkiais⁷¹. Reikėtų kalbėti apie Vytauto rokiruotes, vykdytas Žemaitijos sąskaita. Čia būtent ir atsiskleidžia pilies svarba. Abejonių kyla tik dėl visos šios sekusios akcijos tikslų. Aišku viena, XV a. pradžioje Vokiečių Ordinas bandė įsitvirtinti Žemaitijos teritorijoje. Tai buvo galima pasiekti tik suformavus infrastruktūrinį mechanizmą, ką liudija ir šaltiniai⁷². Taigi, pilis buvo neišvengiamas ir būtinas to laikmečio sąlygomis statinys net ir po Žalgirio mūšio⁷³, kita vertus, tai liudytų greičiau Vytauto principinę poziciją dviejų pilių pasistatydinimo atveju. Kartu tai išreiškia jo kaip suverenaus

intraverunt in ortu diei suburbium castris Gedemini, et incendio destruxerunt, et occiderunt quicquid in eo repertum fuit, preter eos qui ad castrum confugere poterant [...]“; S. 217, Nr. 15, „[...] intraverunt suburbium castris Jedemini et totum illud cum hominibus, mulieribus et parvulis et omni supellectili penitus combusserunt [...]“.

⁶⁹ E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės, p. 57–58.

⁷⁰ Litauischen Wegeberichte, S. 687, W. 51, [...] *Czüm erstin wellin sie anhebin vf deme felde Aukon; von dannen ist is V. Mile in das lant czü Grasyen [...] von Grasiem ij mile in das lant czü Milsowe [...]*; S. 678, W. 26, [...] *so mag man czyn vbir das veld Aukon [...] so kumpt man czu Wirsolauken vf die Memil [...]*; S. 678, W. 27, [...] *so vindet man czu heren gnug vnd czüt obir das veld czu Gewillen czu Aukeyn [...]*; S. 686, W. 46, [...] *Czum erstin wil her anhebin ym lande Bytigel von eyne burcgwale vnd füren yns lant Tenjagaln das ist vj mile, do czwisschin ist eyne damerow vnd eyn gros walt [...]* (čia ir toliau išryškinta mano – V. V.), passim.

⁷¹ V. Almonaitis, Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais, Kaunas, 1998, p. 123–178.

⁷² CEV, s. 134–136, pasiunčiami pasiuntiniai apžiūrėti tinkamos vietovės pilies statybai Nemuno ir Dubysos santakoje: [...] *Flintz und ich sin gewest uf der Thobesen und han do beseen noch unsirm besten sinne eine borgstat czu eine huse, in dem orte, als die Thobese und die Memel czu hufe komen [...]*; taip pat apžiūrima vieta malūno statybai pilies poreikiams: [...] *Ouch hat Peter beseen, das her wol wil undir dem huse eine kormmole buwen mit eime rade, di dem huse nottof melit [...]*. Taip pat vieta pilies statybai išžvalgoma prie Jūros upės: [...] *Item so hath her [...] die Juwre besehen, als die Azervne in die Juwre felth, of den ort do mag man ein hus legen [...]*. Vieną pilį Ordinui pastato pats Vytautas, kuriam didysis magistras dėkoja [...] *vor die buwunge des huses [...]*, s. 317–318. Taip pat šiame kontekste charakteringas laiškas didžiajam magistrui, lakoniškai pranešantis apie neramumus Žemaitijoje ir žemaičių nepasitenkinimą dėl Vytauto veiksmų leisti Ordinui pasistatyti pilį Žemaitijoje, s. 187, [...] *die Samayten czu Wythawd haben gesprochen also: worumb hastn huszer im lande lassen buwen [...]*.

⁷³ Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, T. II, Posnaniae, 1892, s. 46, [...] *und buwe czwey Huzere, eyns czu Welun, das ander czu Beisten [...]*. 1413 m. Vokiečių ordino reiškiamas nepasitenkinimas tokia įvykių eiga CEV, s. 256, [...] *das man daz hous Welun abebrecke adder dem orden in antwerthe [...]*. Ginčas tarp Ordino dėl Veliuonos ir Benedikto Makros arbitražas, žr.: Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, T. III, Varsaviae, 1935, s. 64, 86. Taip pat: B. Dundulis, Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės, Vilnius, 1960, p. 109–110.

LDK, o būtent šiuo atveju, Žemaitijos, suvereno statusą, kurį turėjo simbolizuoti to laikmečio kontekste valdovo galią išreiškianti ir atspindinti pilių statyba.

Tačiau geriausiai išskirtinę Žemaitijos situaciją reprezentuoja 1441 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija Žemaitijai⁷⁴. Pastaroji tiksliai atspindi Žemaitijos teritorijos vaidmenį LDK, galiausiai išryškėja ir paties valdovo skirtingas santykis su valstybės teritorijomis, bei netolygus pastarųjų statusas ir priklausomybė. Šioje privilegijoje pabrėžiami didžiojo kunigaikščio jurisdikcijos ir galios apribojimai, tai tiesiogiai liečia ir valstybės infrastruktūrą: pilių ir dvarų tinklą bei su tuo susijusius darbus: „*Y zamku budowac y na powinnosc nie chodziec do dworow nam y wsystkiey wlosci stanowic nie maja. A do tych, co przy dziadu naszym, przy wielkim xiązęciu Witoldzie, zamki dwory nasze we Zmoydzi były, to nam po dawnemu odprawowac powinni będą do tych dworow*“⁷⁵.

Šis dokumentas kažkuria dalimi leidžia suvokti išskirtinės Žemaitijos pilių situacijos dalines priežastis, kurių pagrindas – pačios didžiojo kunigaikščio valdžios ribotumas aptariamoje teritorijoje ir iš to sekęs stambiosios žemėvaldos menkumas. Kaip žinia, iki aptariamojo laikotarpio pabaigos jam priklausė tik Veliuonos, Josvainių, Skirsnemunės ir Vilkijos dvarai. Visa tai, tarsi ir lėmė tokio menko pilių tinklo susiformavimą Žemaitijoje, iš kitos pusės, vertėtų atsižvelgti ir į vėlesnę Žemaitijos socialinę raidą, kuri leis paaiškinti kiek vėlesnio laikotarpio Žemaitijos sociostruktūrinę situaciją.

Kaip jau buvo minėta anksčiau, Žemaitijoje labai lėtai vystėsi stambiosios žemėvaldos kompleksai. To priežastis buvo archaiška šio krašto socialinė struktūra, kuri nulėmė smulkiosios ir vidutiniosios bajorijos susiformavimą. XVI a. pirmojoje pusėje galima kalbėti tik apie vieną Kęsgailių giminę, sukaupusią milžiniškos žemėvaldos plotus, tai paliudija ir statytų žirgų skaičius 1528 m. LDK kariuomenės surašyme. Būtent pastarajai giminei XVI a. Žemaitijoje priklausė vienintelės dvi pilys: Kražių ir Platelių⁷⁶. Apie paskutiniąją užsimena LM⁷⁷, kurioje užfiksuota Platelių pilies donacija Žygimantui Augustui. Kaip matyti iš ankstesnio 1511 m. Žygimanto Senojo konfirmacinio rašto Stanislovui Kęsgailai, Kęsgailių giminė buvo gavusi privilegiją prie Platelių ežero, o tai atliepia ir papildo jo pilies valdymo Platelių saloje faktą, kadangi didikų pilys suvoktinos tik stambiosios žemėvaldos kontekste.

⁷⁴ St. C. Rowell, Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezes, Priedas, in: Žemaičių praeitis, Nr. 8, 1998, p. 25–28.

⁷⁵ Ibid., p. 25, Nr. 7.

⁷⁶ E. Saviščevas, Žemaitijos valdžios elitas, p. 155.

⁷⁷ LM, Užrašymų knyga Nr. 1, (1380–1584), (toliau – LM, Užrašymų 1), Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius, 1998, Nr. 489, p. 102, [...] *Stanisław Stanisławowicz kasztelan trocki y starosta zmoycki przed krolem [...] obliczne postanowiweczy z wszystkich dobr swoich pyczystych y macierzystych, ktorekolwiek [...] miał, trzecią część y zamek Plotele y wszystkie ynsze dobra do niego przynależące, po śmierci swey Zygmunthowi Augustowi xiązęciu lithewskiemu dał y darował wiecznym darowaniem.*

Daug ką pasakanti imperatoriaus pasiuntinio Zigmanto Herberšteino žinutė mus pasiekė iš XVI a. pradžioje jo rašytų prisiminimų, keliaujant per Žemaitiją, kuriuose jis užsiminė, jog šioje žemėje jis nematęs nei didelių miestų, nei pilių⁷⁸. Turbūt ši kelionė turėjo palikti jam neišdildomą įspūdį, bandant įsivaizduoti XVI a. Žemaitijos kraštovaizdį. Galiausiai viską apvainikuoja XVI a. pabaigos Platelių dvaro inventoriaus aprašymas: [...] *замокъ Плотельский на острове между озера Плотельского, зъ дерева збудованый, але вжо вельми старый, стены погнили и вывалилисе [...] жаднымъ способомъ направлень быть не можетъ и ни на што доброго вжо тотъ замокъ се не згодитъ, якожь великая часть того замку господарского розобрано [...]*⁷⁹.

b) Lithuania propria

LDK struktūroje ši teritorija užėmė centrinę vietą valstybės valdymo sistemoje. Visų pirma čia susiformavo valdančiosios dinastijos domenai su kitų valstybės dalių atžvilgiu tankiai išreikštu pilių ir dvarų tinklu. Taigi, ši teritorija buvo neabejotinas didžiojo kunigaikščio ūkinis ir politinis branduolys visoje valstybės struktūroje. Kita vertus, būtent šioje teritorijoje koncentravosi sociopolitinė valdovo atrama suverenios valdžios įgyvendinimo ir įtvirtinimo mechanizmuose. Visas mūsų aptariamas kontekstas verčia mus į pilį pažvelgti kompleksiskai, t. y. pastarąją interpretuoti socialinių ir erdvinės struktūros fenomenų sąryšyje.

XIV a. pabaigos struktūrinę Lietuvos siaurąją prasme situaciją mums nušviečia keletas svarbių šaltinių. Vygandas Marburgietis aprašo kryžiuočių žygius, kurie jau siekia Lietuvos valstybės branduolį⁸⁰. Tuo tarpu *Wegeberichtai* schematiškai nušviečia *Lithuania propria* sociostruktūrinę padėtį. Itin kontrastingas vaizdas susidaro lyginant su Žemaitija. Branduolio teritorija kristalizuojasi kaip tankiausiai gyvenamas valstybės regionas su sąlyginai tankiai išvystytų įvairių gyvenviečių tinklu. Taip pat iškalbinga šiuo atveju ir sociotopografinė situacija – vietinės diduomenės žemėvaldos (tėvonijų) struktūra šalia valdovo dvarų ir su jais susijusių pilių tinklo. Kaip analogiją galėtume pasitelkti Lenkijos pavyzdį. Karolis Modzelewskis, nagrinėjęs Lenkijos valstybinės organizacijos struktūrą Piastų valdymo laikais X–XIII a., atkreipė dėmesį į pilių ir dvarų tinklo formavimąsi, akcentuodamas abiejų struktūrinių vienetų genetinį ryšį ir neišvengiamą vieno

⁷⁸ Imperatoriaus pasiuntinio Herberšteino 1517 ir 1526 metų kelionėse surinktos žinios, vertė D. Sklėriūtė, in: *Kraštas ir žmonės*, Vilnius, 1983, p. 60.

⁷⁹ Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею, Т. XIV, инвентари имений XVI – ого столетия, Вильна, 1987, с. 297.

⁸⁰ Wigand von Marburg, *Cronica nova prutenica*, S. 611, 614, 616, [...] *ivit in Egollen castrum [...]*; S. 552–553, [...] *transierunt contra castrum Masgallen [...]*; S. 579, [...] *processit contra castrum Cawen [...]*; S. 560, [...] *castrum Streben obsident, obtinent et urunt [...]*; S. 633, [...] *ad castrum Wyssewalde obsidendum [...]*; S. 552, [...] *veniunt ad castrum Wille [...]*; S. 587, [...] *accelerant contra castra, signanter contra domum in terra Tracken [...]*; S. 616, [...] *in mango exercitu proponit castrum Tracken [...]*. Plg.: J. Długossii, *Opera omnia*, T. III, p. 288, [...] *castrum Kowno [...]* *obsidione cingit [...]*; p. 442, [...] *castrum Trokky obsidione et bombardarum [...]*.

nuo kito priklausomybę⁸¹. Visų pirma, tokio tinklo formavimas buvo būtinas ūkiškai – valdovo „valdymo pakeliui“ stuburkaulis, kurio pagrindas buvo susiformavusių, o kartu ir besiformuojančių, konkrečių prievolių sistema⁸². Kita vertus, diena iš dienos tai priminė ir simbolizavo, turint omenyje to laikmečio komunikacines ir valdžios įtvirtinimo aplinkybes, suverenios valdžios egzistavimą.

Akivaizdu, kad *Lithuania propria* buvo susiklostęs visas prielaidų kompleksas rasti pilių ir jų formuojamai erdvinei struktūrai. Tiek politinė⁸³, tiek ir socioekonominė⁸⁴ valstybės organizacija buvo toje raidos fazėje, kurioje sukaupiamas pridėtinis produktas jau galėjo būti panaudojamas plėsti silpnai išvystytai infrastruktūrai ir tai buvo suvokiama kaip būtinybė. Kita vertus, socialiniu požiūriu, ankstyvojo feodalizmo Lietuvos valstybės branduolys, buvo pakankamai toli pažengęs visuomenės feodalizacijos keliu, kurio tiesioginė išraiška – spartus viršutinės sociumo pakopos formavimasis su žemėvaldos kismo dinamika, kurios kokybinė išraiška – alodo feodalizacija⁸⁵.

Visa tai teisiškai įtvirtino 1387 m. Jogailos ir 1413 m. Horodlės privilegijos, kurios formavo Bažnyčios ir pasaulietinių feodalų stambiają žemėvaldą, o tiksliau, patvirtino teisinį tėvoninių valdų paveldėjimo imunitetą. Įsidėmėtina tai, kad šios dvi privilegijos buvo skirtos tik bajorams krikščionims ir tik Lietuvos žemei, t. y. Vilniaus ir Trakų kunigaikštystėms⁸⁶ [...] *universis et singulis Lithuanisi [...] armiger siue bojarin, fidei assumens catholicam, et ipsius haeredes ac successores legitimi, castra, districtus, villas atque domos, ac omnia quae ex successione paterna*

⁸¹ K. Modzelewski, Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek (toliau – K. Modzelewski, Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego), Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975, s. 19–23, 28–29, 55, 99–100. Plg. žr.: R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII–XV a. pradžioje, in: Lietuvos istorijos studijos, T. 16, 2005, p. 22; E. Gudavičius, Miestų atsiradimas Lietuvoje, Vilnius, 1991, p. 19, 65; A. Dubonis, Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities, Vilnius, 1998, p. 13, 72; taip pat žr.: A. Dubonis, Dvaras (toliau – A. Dubonis, Dvaras), in: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai, Vilnius, 2001, p. 151–152.

⁸² Z. Ivinskis, Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (Historische Studien H. 236) (toliau – Z. Ivinskis, Geschichte des Bauernstandes in Litauen), Berlin, 1933, S. 86 – 91, 143; E. Gudavičius, Mindaugas, Vilnius, 1999, p. 107.

⁸³ G. Zabiela, Pilys Rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu, in: Lietuvos valstybė XII–XVIII a., Vilnius, 1997, p. 459–472. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog archeologas akcentuoja Kijevo Rusios faktoriaus svarbą pilių radimosi Rytų Lietuvoje procese, p. 473–474. Plg. žr.: išnašą Nr. 39.

⁸⁴ Litauischen Wegeberichte, S. 701, W. 82, [...] von *Dragemynskin vor czu Waysutendorfe ij mile, von Waysuten czu Wugitendorf: von dannen czu Eyksiskindorffe [...] von Drawenikin in des koningis dorf Dwaris [...] von Dwaris czu Jorgendorff ij mile, von dannen czu Iliondorfe ij mile, von Ilyonen in der Schalven lant czu Wissendorfe j mile, von Wissen czu Eymunten dorfe [...]*; S. 700. W. 81, [...] Von *Rudamynne bis czu Medenikin czu huse ij mile; von Medenikin czu Thudeniskin ij mile konings hofe; von dannen czu Asmen ouch in des koninges hoff ij mile; von Asmen czu Bytiskin des konings dorf [...] czu Taluttendorfe ij mile; von dannen czum huse, das heist Galse, iij mile; von dannen czu Patrickindorfe ij mile, vort Andrewshoff ij mile; von dannen iil mile czu Manstyndorfe [...]*. Plg.: J. Jakubowski, Opis Księstwa Trockiego z r. 1387, in: Przegląd historyczny, T. 5, Warszawa, 1907, s. 44–46; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (toliau – Новгородская первая летопись), Москва, 1950, с. 476. Plg.: E. Vasiliauskas, Žiemgalių žemės, in: Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje, Šiauliai, 2007, p. 58–60.

⁸⁵ E. Gudavičius, Baltų alodo raida, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 99; plg.: E. Gudavičius, Lietuvos istorija, nuo seniausių laikų iki 1569 metų, Vilnius, 1999, p. 345–350.

⁸⁶ O. Halecki, Litwa, Ruś i Żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (toliau – O. Halecki, Litwa, Ruś i Żmudź), Kraków, 1916, s. 18, 21, „Lithuania”, „terrae Litvaniae”.

*possidet [...]*⁸⁷. Ši privilegija yra tiesioginė lenkiškųjų privilegijų formų adaptacija ir tam tikra prasme atspindi Lenkijos atvejį, kadangi čia, kaip jau buvo minėta anksčiau, buvo suteikiama pilies statymo privilegija vietinei diduomenei. Tuo tarpu *Lithuania propria* turime tik porą atvejų iš XIV a. pabaigos, kurie informuoja mus apie buvusias didikų pilis⁸⁸. Trūkstant šaltinių, lieka neaiški šių pilių prigimtis. Greičiausiai tai turėjo būti lojalių valdančiajai dinastijai didikų pavaldume esančios teritorijos, kurios, Dirsūno pilies atveju, jei atkreipsime dėmesį į jos lokalizaciją, galėjo būti gynybinė valdovo atrama. Nepaisant to, didiko pilis akivaizdžiai buvo išimtis iš bendro konteksto, kuri tik patvirtina egzistavusią pilies sampratą. Kita vertus, didžiojo kunigaikščio domenas, be abejonės, buvo labiausiai integruota valstybės dalis tiek teritoriniu-erdviniu, tiek ir sociopolitiniu atžvilgiu, kurio plotmėje aiškintini pavieniai XIV a. pabaigos didikų pilies atvejai.

Galiausiai jau minėtos privilegijos atspindi teisinių formuluočių neišbaigtumą ir viduramžių raštvedybai preciziškumo trūkumą, tad būtent ir šiuo atveju galima įžvelgti gyvenimo realybės neatspindinčią teisinės formulės ir realios praktikos neatitikimą. Apie „*castra, districtus, villas atque domos*“ 1387 m. privilegijoje kalbama kaip apie tėvoninį turtą ir jo valdymą tiksliau jo nedetalizuojant ir nediferencijuojant. XIV–XV a. šaltiniuose, liečiančiuose *Lithuania propria* nepasitaiko nė vienos užuominos apie konfliktą dėl pilies statybos ar jos valdymo. Tai veda prie kelių galimybių svarstymo. Pirma, jau minėta stambioji žemėvalda ir jos pakankamai silpnas išsivystymas. Gudavičius čia išskiria keletą priežastinių veiksnių, kurie buvo būtini kokybiškai naujos feodalizacijos pakopos atsiradimui⁸⁹. Antra, iš to sekęs ūkinis ir ekonominis silpnumas, kurią kartu galima sieti ir su civilizaciniais procesais⁹⁰. Lyginant su užsienio šalių atvejais⁹¹, matyti kokių išteklių ir jėgų įtempimo pareikalavo paties valdovo pilies statyba.

Be abejonės, centrinę padėtį užėmusi *Lithuania propria*, pilių ir jų infrastruktūros požiūriu buvo valstybės branduolys. Tai aiškiai išreiškia dar XVI a. duoklės iš tolimųjų rusėniškų teritorijų buvo skiriamos buvusioms Vilniaus ir Trakų kunigaikštystėms perpus. Šioje teritorijoje kaip didžiojo kunigaikščio domeno rezultatas, pradėjo formotis Lietuvos diduomenė ir jos valdžios pagrindas su

⁸⁷ ZPL, s. 1. Plg.: s. 13.

⁸⁸ Wigand von Marburg, *Cronica nova prutenica*, S. 572, [...] *intrans terram Dirsunen non avisatam vastantes [...] castrum etiam Dirsunen vicerunt, et in terra Weygow [...]*; Taip pat žr.: R. Petrauskas, Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu, in: Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste, Vilnius, 2008, p. 181–182; Alšėniškių giminės Alšėnų atvejais, sietinas dėl artimų giminystės ryšių su valdančiąja dinastija. Vytauto antroji žmona buvo Alšėniškio dukra Julijona Alšėniškė. Žr.: Lietuvos metraštis, Bychovco kronika (toliau – Lietuvos metraštis), Vilnius, 1971, p. 62, 214–215. Aprašomas legendinis Alšėnų įkūrimo epizodas.

⁸⁹ E. Gudavičius, Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje“ Lietuvoje, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 112–123.

⁹⁰ W. Rösener, *Valstiečiai Europos istorijoje*, Vilnius, 2000, p. 51–55.

⁹¹ J. Szymczak, *Zamki i pieniądze w średniowiecznej Polsce*, in: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa, 2002, s. 9–23.

žemėvalda ir pareigybių institutu. Nuo viso to, neatsiejamas yra pilies fenomenas, kuris glaudžiai siejosi su to laikmečio sociopolitinėmis aplinkybėmis.

c) Rusėniškosios teritorijos

Iki LDK šiose teritorijose jau būta valstybinio darinio, tačiau po Kijevo Rusios susiskaldymo, siejamo su Jaroslavo mirtimi 1054 m., ir nuolatinių totorių puldinėjimų, buvusi valstybė, o tiksliau jos atskiros dalys buvo pradėtos valdyti Riurikaičių dinastijai priklausančių kunigaikščių⁹². Būtent tokiu būdu susiformavo eilė sritinių kunigaikštysčių. Visą šią situaciją sąlygojo du veiksniai: mongolų-totorių išorinė grėsmė ir vidinė dezintegracija, kurios pagrindinė išraiška – atskirų kunigaikščių siekimas išlaikyti savo suverenią valdžią atskirose žemėse. Taigi tam tikras feodalizmo sociopolitinių sąlygų kompleksas jau buvo susiklostęs, tačiau šioje teritorijoje vystėsi kitokio pobūdžio socialinė formacija, kuri netelpa į Vakarų feodalizmo rėmus, bent jau iki tol, kol ji nepateko į LDK valdžią. Esminga yra tai, kad Rusios kunigaikštystėse nebūta senjoro-vasalo instituto, koks jis buvo suprantamas klasikinio Vakarų feodalizmo atveju, t. y. dviejų sutarties subjektų nesiejo abipusis išipareigojimas ir atsakomybė. Iš kitos pusės, žemėvaldos struktūra, kuri buvo grindžiama tėvoninėmis valdomis⁹³. Taigi, lemtingos transformacijos į feodą čia nebuvo įvykę, žemėvalda buvo grindžiama alodu.

LDK pradėjus plėsti savo teritorijas į rytus ir pietus, čia jau buvo susiduriama su teritorinėmis-administracinėmis struktūromis. Tam tikra pilių ir gynybinių įtvirtinimų struktūra, tokiose žemėse kaip Polockas, Vitebskas, Kijevas, Voluinė, Podolė, 1404 m. prijungtas Smolenskas, turėjo jau egzistuoti. Pilys stovėjo svarbiausiuose Rusios miestuose⁹⁴. Visa ši struktūra atspindėjo egzistuojančių socialinių viršūnių atskirose žemėse valdžią. Taigi tokiu būdu, nesant centrinės valdžios struktūrų, čia jau egzistavo atskirų kunigaikščių pilys ir kiti dariniai kurie išreiškė, jau minėto teritorinio heterogeniškumo faktą.

Kalbant apie LDK rusėniškųjų žemių specifiką, reikia akcentuoti kiekvienos iš šių žemių skirtingą prigimtį. Visų pirma tai liudija eilė didžiojo kunigaikščio privilegijų nuo XIV a. pabaigos šioms žemėms. Būtent šios privilegijos konservavo šių žemių teisinę situaciją LDK. Visgi Vytauto

⁹² S. Plochy, *The origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge, 2006, p. 13–14; plg.: G. Vernadsky, *Feodalism in Russia* (toliau – G. Vernadsky, *Feodalism in Russia*), in: *Speculum*, Vol. 14, No. 3 (Jul., 1939), p. 309.

⁹³ G. Vernadsky, *Feodalism in Russia*, p. 310–311.

⁹⁴ *Новгородская первая летопись*, с. 456–457, [...] *Киевъ, деревянь, Могилевъ, Быховъ, Чернобыль, Луческъ великыи, Кременецъ, Остро, Володимеръ, Берестии, Галичь, Смоленскъ, Мьистиславъ* [...]

XIV a. pabaigoje-XV a. pradžioje pradėta valstybės centralizacijos politika⁹⁵ atspindėjo bandymą eliminuoti šių LDK žemių autonomiškumo liekanas. Sritinių kunigaikščių, kurie savo teritorijose tvarkėsi kaip šeimininkai, pakeitimas sau lojaliais žymėjo kardinalų pasikeitimą valstybės valdymo sistemoje. Tai neabejotinai palietė ir pilis, kurios buvo pagrindiniai sritinių kunigaikščių galios akcentai.

Tačiau ne visų LDK prisijungtų rusėniškųjų žemių statusas valstybėje buvo vienodas. Černigovo-Seversko kunigaikštis su LDK siejo tikrai sutartis, kurios viena pagrindinių sąlygų buvo bendra gynyba⁹⁶. Šis atvejis iškalbingas mūsų problematikoje, kadangi jis nurodo sunkiai identifikuojamą pilių ir jų pavaldumo situaciją. Akivaizdu, kad to laikmečio sąlygomis tokioje teritorijoje buvo neįmanoma įtvirtinti savo kaip vienintelio suvereno statuso. Vadinasi buvo imamasi diplomatijos, suvokiant savo kaip valdovo vaidmens sąlygiškumą tolimose valstybės teritorijose. Tokiu būdu kažko tekdavo atsisakyti, prisiimant senjoro funkcijas ir išliekant tik nominaliam tam tikrų LDK teritorijų valdovui.

Kaip tam tikros vidinės integracijos išraišką galima suvokti nuo XIV a. pabaigos prasidėjusią, Vytauto vykdytą bajorijos žemėvaldos kūrimo bei lygiagrečiai su juo vykusią socialinės transformacijos procesą. Nepaisant to, kad jau minėtos privilegijos formavo teisiškai ir faktiškai išskirtinį Tikrosios Lietuvos bajorijos luomą, valdovo donacijos pasiekė ir rusėniškąsias sritis tiek teritorine, tiek ir socialine prasme. Taigi, Vytauto vykdyta žemėvaldos politika tuo pačiu transformavo vietinio sociumo struktūrą. Šalia tėvoninių alodinės prigimties valdų pradėjo formuotis beneficiniai valdų kompleksai, palaiptiems „nusejė“ visas rusėniškąsias teritorijas. Išskirtinis šiuo atveju Ochmańskio nustatytas privilegijos falsifikatas Fiodorui Danilovičiui Ostrogiškiui [...] *Fedor duci Danielowicz et ipsius heredibus et successoribus legitimis demus, donamus plenam omnimodam potestatem castrum ipsius Ostrog et cum districtibus sitti ostroviensis [...]*⁹⁷. Abejonių nekelia, kad Ostrogiškių giminė buvo glaudžiai susijusi su šia teritorija, tai pabrėžia ir XVI a. pirmosios pusės šaltiniai. Kita vertus, šis dokumentas, Ochmańskio įvardytas kaip falsifikatas, kelia tam tikrų neaiškumų, kuriuos įvardinsime ir aptarsime kitame skyriuje. Galų gale, net ir būdamas

⁹⁵ J. Pfcneris, *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*, Vilnius, 1989, p. 225–237; B. Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, Vilnius, 1993, p. 39–40.

⁹⁶ S. M. Kuczyński, *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa, 1936, p. 243–245, 353–358; R. Trimonienė, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės vidaus konsolidacijos ir „politinės tautos“ formavimosi problema*, in: *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 2, Vilnius, 1994, p. 20–21; *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791* (toliau – *Akta unji Polski z Litwą*), wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932, Nr. 33, s. 30, [...] *i dali mi zemlju do swojej woli na imja sęwerskuju, so wsęmi horodmi, so wsęmi užitki [...]*. Fiodoras Liubartaitis, gaudamas žemes iš Jogailos, prisiekia ištikimybę.

⁹⁷ *Vitodiana*, Nr. 55, s. 60–61.

falsifikatas, šis dokumentas atspindi to laikmečio realijas, t. y. XIV a. pabaigą, kadangi šio šaltinio vertinimas logiškas tik kitų to paties konteksto dokumentų kontekste.

1408 m. Jogailos ir Vytauto Briansko ir Starodubo pilių (sic!) donacija Švitrigailai atliepia Vytauto centralizacijos politiką, siekiant ištvirtinti nuolat kintantį statusą turinčiose LDK teritorijose. Kitos didžiojo kunigaikščio suteiktys⁹⁸ daugiau atspindi vidinės kolonizacijos akciją, kuri taip pat buvo būtina įsisavinant rusėniškąsias teritorijas, kuriose buvo daug tuščios erdvės. Tuo pačiu visa tai išreiškia valdovo norą formuoti kokybiškai naują socialinę terpę, potencialiai tampančią valdovo atrama, formuojant valdžios įgyvendinimo mechanizmą.

Galiausiai didžiųjų kunigaikščių privilegijos suvoktinos kaip palaipsniška rusėniškųjų žemių bajorų stačiatikių integracija į valstybės vidaus sociopolitinį gyvenimą palaipsniui lėmė nemažos dalies rusėniškos kilmės kilmingųjų iškilimą į LDK politinį elitą. Pradedant 1434 metų Žygimanto Kęstutaičio privilegija, prasidėjo spartus teisinis „sugyvenimas“ su stačiatikišku elitu [...] *principes et boiari eorumque liberi legitimi, omnia bona hereditaria et paterna pari jure obtineat [...]*⁹⁹. Pastaroji privilegija teisiškai įtvirtino paveldėtų ir tėvoninių valdų valdymą.

Tokiu būdu, trijų savo struktūrine sandara skirtingų socialinių ir teritorinių LDK dalių kontekstas suteikia galimybę formuluoja prielaidas, kurios padeda atpažinti kiekvienu atveju skirtingos prigimties transformacijų priežastis, lemiančias įvairių veiksmų visumos skirtingą išsidėstymą laike ir erdvėje. Kaip įsitikinsime vėliau, kiekvienas pilies transformacijos LDK atvejis yra struktūriškai neatsiejama kiekvieno socialinio kontingento dalis.

⁹⁸ Ibid., Nr. 59, s. 63, [...] *castris Bransko et Starodub, quae ex Wladislai Poloniae regis et Alexandri magni ducis Lithuaniae donatione in Lithuania obtinebat [...]*; vidinės kolonizacijos pavyzdys, Nr. 94, s. 89, [...] *in duobus locis desertis duas villas in districtu nostro Czirwonogorodensi in Podolia [...]*.

⁹⁹ М. К. Любавский, Очеркъ истории Литовско-Русскаго государства до Люблинской уни включительно, Москва, 1915, Приложения (toliau – М. К. Любавский, Приложения), с. 324–325, plg. žr.: išnašą Nr. 87. Ф. И. Леонтовичъ, Къ истории административнаго строя Литовскаго Государства, статья, Варшавския Университетския известия, Варшава, 1900, с. 12–13.

III. TRANSFORMACIJA IR ERDVINIŲ STRUKTŪRŲ FORMAVIMOSI DĖSNINGUMAI

1. Pilis ir teritorializacija

Formuojantis daugiau ar mažiau centralizuotai viduramžių epochos valstybei, susidūrimas tarp besirandančios centrinės ir vietinės, atskirų teritorinių, valdžių buvo neišvengiamas. Būtent centrinė valdžia brovėsi tiek į „niekieno“, tiek ir į atskirų genčių teritorijas, kuriose buvo sutinkama vietinė socialinė ir teritorinė struktūros. Šie anklavai kažkuria prasme skaldė teritorinę valstybės vienovę. Kita vertus, viduramžių valstybė niekada taip ir netapo integralia visuma *in nuce*. Dažnu atveju, tos teritorijos, kurios buvo sunkiausiai integraliai įsisavinamos, palaipsniui valstybės formavimosi procese įgaudavo autonomiško regiono statusą, pasireiškusi teisinės struktūros, mokestinio-prievolinio santykio su centrine valdžia išskirtinumu, administracine ir socialine struktūra. Pastarosios dvi, dažnu atveju atspindi valdovo santykio su vietinėmis struktūromis pobūdį. Erdvinės-teritorinės struktūros yra vieni akivaizdžiausių pavyzdžių, atskleidžiančių valdovo domeno ir jo valdžios skverbimosi bei įsitvirtinimo skirtingose teritorijose laipsnį. Viso šio proceso kokybinė išraiška buvo pilies, kaip tiesioginės ir simbolinės valdžios¹⁰⁰, o kartu su ja einančios infrastruktūrinės sistemos dinamikos augimas. Kiekybinis viso to išraiška buvo būtina teritorializacijos sąlyga.

Viduramžių Europos valstybėse galima išskirti ne vieną teritorializacijos intensyvėjimo atvejį, kuris paprastai istoriografijoje siejamas su vieno ar kito valdovo (dinastijos) valdymu. Lenkijoje tai sietina su Kazimieru Didžiuoju¹⁰¹ ir jo inicijuota pilių statymo akcija XIV a., vokiškiosiose žemėse šis procesas datuojamas XI–XII a. ir priskiriamas Vokietijos imperatoriams Henrikui IV bei Henrikui V¹⁰², XIII a. pabaigoje Edvardui I Anglijoje¹⁰³. Tuo tarpu LDK šis procesas datuojamas XIV a. pirmąja puse–XV a. pradžia. Visgi čia būtinas tam tikras konkretrizavimas ir korekcijos. Visų pirma, tradiciškai su Gediminu sietinos pasirodžiusios kai kurios mūrinės pilys: Medininkų, Lydos. Tai, žinoma, jau kokybinis žingsnis, tačiau kada konkrečiai radosi ir formavosi medinių pilių tinklas Tikrojoje Lietuvoje, sunku pasakyti. Abejonių nekyla bent jau dėl to, jog XIV a. viduryje jų jau būta¹⁰⁴. Tikėtina, kad dar iki valstybiniais laikais gentiniai

¹⁰⁰ G. Duby, *The Diffusion of cultural patterns in feudal society*, p. 7. Prancūzų istorikas itin išraiškingai pabrėžia pilies kaip suverenios valdžios išraiškos reikšmę. Šis simbolinės-mentalinės reikšmės fenomenas interpretuojamas privačių ir valstybinių (valdovo) pilių kontekste – feodalinio susiskaldymo epochoje. Būtent pilis, besikristalizuojant didikų šeimų valdų kompleksams, tapo akivaizdžiausiu ir realiausiu galios ir valdžios išraiškos komponentu.

¹⁰¹ J. Szymczak, *Zamki i pieniądze w średniowiecznej Polsce*, s. 17, 22.

¹⁰² J. W. Thompson, *German Feudalism*, p. 452–453.

¹⁰³ *Oxford History of Britain*, Oxford-New York, 1990, p. 194–195.

¹⁰⁴ Hermann de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, S. 21–116, passim.

gynybiniai įtvirtinimai jau buvo tose vietovėse, kuriose lokalizuojamos XIV a. pilys. Tačiau apie konkrečias didžiojo kunigaikščio iniciatyvas, plečiant pilių ir jų teritorijų infrastruktūrą, sunku kažką konkrečiau pasakyti. Nepaisant to, akivaizdu, kad visa tai vyko. Tai rodo jau minėti šaltiniai, kurie, šiuo atveju, ne tiek atspindi vykusį procesą, kiek atskleidžia realią to laikmečio situaciją¹⁰⁵. Tuo tarpu Vytauto vykdyta politika daugiau sietina su kokybiniais pokyčiais tiek valstybės valdymo, tiek ir teritorializacijos procesuose. Kiekybiniu atžvilgiu pilių nepadaugėjo. Transformacija vyko technologiniame pilių statymo lygmenyje. Sudėtingesnė mūro technika keitė medinę architektūrą. Išskirtiniausi viso to pavyzdžiai Trakų salos ir pusiasalio, Vilniaus, Kauno, Gardino ir Naugarduko pilys¹⁰⁶, kurios buvo naujai pastatytos arba perstatytos. Visa tai, žinoma, išreiškė ne tiek kiekybiškai kintančią valdovo galios išraišką, kiek atspindėjo galios augimo perspektyvą, kurią tiesiogiai atliepė tuo laikmečiu tikrai išpūdingai turėję atrodyti mūriniai pastatai, turint omenyje mūro statybos technikos paplitimo laipsnį.

Toliau aptardami teritorializacijos procesą, turime sugrįžti prie LDK regioninių skirčių, kurios pernelyg akivaizdžios, kad jas būtų galima ignoruoti. Kita vertus, kaip jau galėjome įsitikinti anksčiau, jų supratimas daug ką paaiškina, tame tarpe ir pilies vaidmenį sociopolitiniame bei valstybės vidinės sąrangos kontekste.

Paradoksalu, tačiau pačių pilių paplitimas tam tikroje teritorijoje, tik iš dalies gali paaiškinti teritorijos įsisavinimą ir jos integravimą į valstybės organizacinį mechanizmą. Kaip žinia, valdovo pilių paplitimas Žemaitijoje, Šiaulių, Uplytės, buvusiose Deltuvos ir Nalšios žemėse buvo labai menkas arba visiškai neišvystytas. Tai aiškintina pernelyg maža šių teritorijų integracija į valdovo domeną. Tuo tarpu, remiantis besiformuojančiomis socialinėmis ir administracinėmis struktūromis, šios teritorijos palaipsniui buvo įtrauktos į valdovo domeną (žemių pavaldumas suprastinas viduramžiams itin būdingu „anklaviniu teritorijų pavaldumo“ principu, kadangi skirtingo pavaldumo teritorijos „išsibraudavo“ į viena kitos teritorijas). Integravus šias teritorijas, pilių statymo būtinybė jau buvo praradusi savo pirmąjį poreikį. Kaip jau minėta, Žemaitijoje buvo vos keletas valdovo pilių. Pagrindinės buvo išsidėsčiusios Panemunėje, kuri, kaip žinia, tik iš dalies sietina tiesiogiai su Žemaitija. Galiausiai Žemaitijos galutinis integracijos etapas chronologiškai išeina už mūsų

¹⁰⁵ Žr.: išnašas imtinai Nr. 81–84.

¹⁰⁶ Z. Ivinskis, Trakų Galvės ežero salos pilis, in: Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis, T. I, Kaunas, 1941, p. 135–198. CEV, s. 443, laiške aprašomi 1419 m. gaisro padaryti nuostoliai Vilniuje [...] *dat de stadt tor Vylle altomale verbrant si, und de dom de is ok verbrant, und des koniges kemenade de is vorbrant mit alle deme schatte und kleinoede dat darinne was [...]*; s. 450, 1419 m. laiške aprašomas Vytauto Vilniaus aukštutinės pilies atstatymas [...] *Ouch wie das vuwer grossen schaden hat gethan am obirsten huze tzur Wille, und das herczog Wytold itczunt virtzen tag gelein czur Wille und hat faste luche bei im, und richtet wedir an das hues czu buwen und czu bessern [...]*.

aptariamoms temoms chronologinių ribų. Tačiau pabrėžtina, kad mūsų aptariamu laikotarpiu, šioje LDK dalyje, didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų tinklas nesusiformavo.

Rusėniškųjų teritorijų išskirtinumas LDK laikytinas kokybiškai ir chronologiškai skirtingų procesų išdava. Neišsiplečiant pabrėžtina, jog chronologiškai valstybiniai dariniai čia susiformavo žymiai anksčiau, tad susiklostyti teritorinėms-administracinėms struktūroms čia buvo užtekinai laiko. Viso to, tiek kokybinė, tiek ir kiekybinė išraiška – tam tikra senosios Kijevo Rusios miestų ir pilių infrastruktūra, kurią iš dalies perėmė ir vėliau išplėtojo besiplečianti Lietuvos valstybė. Taigi, būtent šiame kontekste matytinas pilių paplitimo tankumo ir centrinės valdžios vykdyto teritorializacijos proceso distinkcijos momentas. Pilių struktūra čia tiesiogiai neatliepė valdovo valdžios, kadangi pilys su savosiomis teritorijomis tiesiogiai nepriklausė didžiajam kunigaikščiui. Tiksliau tariant, pastaroji buvo įtvirtinama remiantis jau egzistuojančiomis struktūromis ir lojalus didžiajam kunigaikščiui socialinio kontingento nusėdimui prijungtose teritorijose. Šis procesas prasidėjo dar Gedimino valdymo laikais, pastarajam skiriant savo sūnus valdyti svarbiausias LDK rusėniškąsias žemes. Visgi Gediminaičių išsisklaidymas po įvairias LDK rusėniškąsias dalis tik iš dalies padėjo valstybės konsolidacijai, netrukus pradėjo aiškėti potencialios dezintegracijos pavojus (pvz. Karijotaičių valdymas Podolėje). Susiklosčiusią situaciją administraciniu požiūriu pertvarkė Vytautas, kuris, to pasekoje, skirtingų žemių pilis, kurios buvo dalinių rusėniškųjų žemių centrai, vadinasi potencialiai valstybės decentralizacijos pagrindiniai atsparos taškai, pavertė nominalia savo nuosavybe. Tokiu būdu pilys įvardintinos kaip valstybinės¹⁰⁷. Taigi palaiapsniui rusėniškųjų teritorijų pilys su savo formuojama teritorija ir socialiniu mechanizmu tapo tiesioginiais suvereno valdžios reprezentantais¹⁰⁸. Nepaisant visko, kiekviena rusėniškųjų žemių pilių struktūra ir jos pavaldumas didžiajam kunigaikščiui turėtų būti nagrinėjami atskirai, kaip jau galėjome pastebėti kalbėdami apie Černigovo-Seversko atvejį.

Sugrįžtant prie LDK branduolio teritorijos, belieka pridurti, kad ši valstybės dalis, išsiskirdama ne kartą jau minėtu pilių ir dvarų tinklo tankumu, gali būti aiškintina jau XIII a. ryškėjančiomis vietinėmis realijomis¹⁰⁹. Tuo tarpu čia XIV a. susiformavęs pilių ir dvarų tinklas yra

¹⁰⁷ Pvz., akcentai: CEV, s. 780, [...] *bis ken Kywen unser husze und lande [...]*; s. 330, [...] *Geben czu Brisk of unserm husze [...]*.

¹⁰⁸ Atkreiptinas dėmesys į tai, kad visada akcentuojamas pilies paėmimas, kurį reikėtų interpretuoti ne tik gynybinėmis-strateginėmis kategorijomis. Tai aiškiai atskleidžia konfliktas tarp Kęstučio ir Vytauto su Jogaila, žr.: Lietuvos metraštis, p. 237. Taip pat, pilis kaip suverenos valdžios simbolis netiesiogiai atskleidžia priesaikos tekste, žr.: Akta unji Polski z Litwą, Nr. 34, s. 31, [...] *terram suam Severiensem cum omnibus castris, fortalitiis, oppidis, villis, praedis [...]* eadem *terram Sveriensem cum suis pertinentiis fideliter [...]* *gubernare [...]* *defendere ab adversis [...]* *promittimus et spondemus [...]*.

¹⁰⁹ E. Gudavičius, Bandydas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas (toliau – E. Gudavičius, Bandydas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas), in: Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, Serija A, 3 (88), 1984, p. 69–79.

ryškiausia teritorializacijos šioje teritorijoje išdava, kurio papildiniu galima laikyti besiformuojančio didžiojo kunigaikščio socialinio sluoksnio kaip atramos, įgaunančios pareigybinį charakterį, valdų koncentracija.

Teritorializacija LDK viduje vyko labai skirtingomis kryptimis, priklausomai nuo istorinės raidos specifikos ir tai nulėmusios kiekvieno regiono vietinės charakteristikos. Pilies vaidmuo šiame procese taip pat buvo ne vienareikšmis. Žemaitijos atveju, be pavienių išimčių, didžiojo kunigaikščio teritorinė struktūra, kurios išraiška – istoriografijoje nusistovėjusi pilių ir dvarų tinklo formulė – nebuvo išvystyta, tą patį galima pasakyti ir apie teritorijas, esančias į šiaurę nuo *Lithuania propria*. Rusėniškųjų teritorijų atžvilgiu belieka pabrėžti, jog žemės su savo vietine pilių struktūra XIV a. tik nominaliai pripažino didžiojo kunigaikščio valdžią. Tai buvo Gedimino ir Algirdo vykdytos politikos rezultatas. Tuo tarpu Vytautas, remdamasis jau egzistuojančiomis teritorinėmis struktūromis, pasuko valstybės teritorijos vidinės integracijos keliu. Savo vykdyta dalinių kunigaikštysčių naikinimo ir vietininkų skyrimo politika Vytautas pakeitė teritorijų, o tai suponuoja ir pastarųjų pilių, pavaldumo balansą didžiojo kunigaikščio naudai. Vadinasi, teritorializacijos procese pilis suvaidino bent jau du vaidmenis, priklausomai nuo konkrečios erdvės ir laiko konfigūracijos. Visų pirma, ji radosi „tuščioje vietoje“ kaip akivaizdžiausia suverenios valdžios išraiška, formuodama vietinę infrastruktūrą. Antra, jau egzistuojančiose struktūrose, pilis tapdavo „nusėdančių“ didžiojo kunigaikščio žmonių atspirties tašku, tiesioginiu ir simboliniu suverenios valdžios reprezentantu.

2. Pilis – dvaras – pavieto centras

Kaip galėjome įsitikinti, valdovo domenai buvo formuojamas ir plečiamas kuriant pilių ir dvarų tinklo infrastruktūrą. Tiek pilies, tiek ir dvaro sąvokos išreiškė egzistavusius skirtingo turinio socialinius fenomenus. Tačiau abu pastarieji buvo saistomi glaudžių priežastinių ryšių grandine. Dvaras kaip valstybinė administracinė struktūra išaugo iš gentinės ikivalstybinių laikų kiemo struktūros¹¹⁰, pilis iš gentinį pavaldumą turinčio objekto teritorializacijos procese virto valstybiniu integruojančiu ir struktūruojančiu dariniu. Šių procesų kokybinė išraiška buvo amorfiškos erdvės organizavimas, kurio rezultatas buvo pridėtinio produkto nusavinimas ir valstybinių darbų komplekso susiformavimas. Taigi, visos šios transformacijos atspindėjo laiko diktuojamų realijų vienalaikiškumą su vykstančiais procesais.

¹¹⁰ A. Dubonis, Dvaras, p. 150–153; K. Avižonis, Rinktiniai raštai, T. IV, Vilnius, 1994, p. 55–65. Vidinius teritorinius įvardinimus, kuriais apibūdinamos tam tikros struktūros konceptualiai aptaria Henrikas Łowmiański ir Juozas Jurginis; apie tai žr.: H. Łowmiański, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, T. I, Wilno, 1931, s. 101–107; J. Jurginis, Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, Vilnius, 1962, p. 122–124.

Kiekviena erdvinė-administracinė struktūra su konkrečia socialine charakteristika valstybėje egzistuoja tik funkciškai pateisindama savo prigimtį. Įgyvendinamos funkcijos turėjo atliepti laikotarpio poreikius. XIII a. pabaigoje buvo suformuota gynybinė pilių sistema ir jos organizacija pareikalavo didelių valstybės išteklių¹¹¹, tačiau to laikmečio politinėmis sąlygomis tai buvo neišvengiama. Tai neabejotinas poreikio ir atsako į jį pavyzdys. Galų gale, keičiantis vietinei tam tikros teritorijos situacijai, kito ir joje išsidėsčiusių struktūrų funkcinė reikšmė, vadinasi, visa tai turėjo atsiliepti buvusių struktūrų turinio ir formos santykiui.

Aptardami pilies struktūrinę transformaciją LDK, ir vėl neišvengiamai susiduriame su pastarosios nevienalytiškumu. Jau aukščiau mūsų aptarta regioninė LDK specifika tiesiogiai sąlygoja ir šio poskyrio turinį. Žemaitijos teritorijos, tiksliau sakant Panemunės atveju, šaltiniai leidžia kalbėti tik apie vienos, konkrečiai Veliuonos, pilies pavyzdį. Vieni paskutinių Veliuonos pilies paminėjimų šaltiniuose mus pasiekia iš XV a. antrojo-trečiojo dešimtmečių¹¹². Tuo tarpu Vytauto 1421 m. Veliuonos parapinės bažnyčios fundaciniame dokumente pilis neminima, nurodoma tik [...] *intendimus in opido nostro Vielona ecclesiam parochialem [...]*¹¹³. Neretai pasitaiko, kad steigiant bažnyčią ar tiesiog donacijos atveju, bažnyčiai paskiriamas mokestis-duoklė ir iš vietinės pilies¹¹⁴, kas rodytų nusistovėjusių valstybinių struktūrų egzistavimą konkrečioje teritorijoje. Nepaisant to, nėra abejonių, jog net ir po pilies nnykimo Veliuonoje formavosi kitas didžiojo kunigaikščio darinys. Visgi, tiksliau kalbant, reikėtų tikslinti pilių nnykimo koncepciją, pastarąją projektuojant į pilies ir jos funkcijų transformaciją – pilių išvirtimą dvarais. Žemaitijos atveju apie tai mums užsimena tik viena kita sporadiškai pasitaikanti žinutė, kadangi šioje teritorijoje valdovo domenai buvo itin ribotai išvystyti. Tačiau Veliuonos atvejis yra simptomiškas. XV a. pabaigoje-XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvos Metrika mums nurodo tiesioginį pilies išvirtimo dvaru atvejį su jam būdinga funkicine ir socialine-pareigybine baze¹¹⁵. Savaime suprantama, ši transformacija jau buvo pakankamai sena gyvenimo realija, nors šaltiniai apie tai užsimena tik XV a. pabaigoje. Kita vertus, reikia įvertinti ir tą faktorių, jog pilis galėjo atlikti ir dvaro funkciją. Tam tikras ūkinis pilies pobūdis

¹¹¹ E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius, 1989, p. 168–169.

¹¹² Žr.: išnašą Nr. 73.

¹¹³ Vitoldiana, Nr. 34, s. 42.

¹¹⁴ KDKW, Nr. 17, s. 31, [...] *duo talenta cerae pud dicta de curia nostri castri Vilmensis [...]*; Nr. 30, s. 52, [...] *ac decem pullis mellis alias stawna lukna dictis de castro nostro Wilmensi et eius celariis similiter [...]*; Nr. 279, s. 327, [...] *duas tunnas mensuratas alias wschathky ex castro nostro Trocensi [...]*; Nr. 412, s. 477. [...] *item decimas de omnibus curiis pertinentibus ad castrum nostrum Vytepsko [...]*.

¹¹⁵ LM, Užrašų knyga 6, (1494–1506), (toliau – LM, Užrašų 6), Parengė: A. Baliulis, Vilnius, 2007, Nr. 476, p. 270–271; Русская Историческая Библиотека (toliau – RIB, T. XX), T. XX, Литовская Метрика, Томъ первый, Петербургъ, 1903, с. 1546; LM, Užrašų knyga 3, (1440–1498), Parengė: L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius, 1998, p. 48. Užsimenama apie Vytauto formuojama Veliuonos dvarą [...] *Витовтъ подавал против ихъ отчины, што привернулъ къ Велюне [...]*.

visada turėtinas omenyje. Būtent tokia kontekste vertintinas pilies transformacijos į dvarą fenomenas.

Lithuania propria ši transformacija akivaizdesnė ir ryškesnė, tai nulėmė mums jau žinomos priežastys. Šio proceso pradžia šioje teritorijoje galima laikyti XIV a. pabaigą pilims prarandant savo pirmines funkcijas ir įgyjant naujus funkcinius bruožus. Akivaizdu, kad vietovės apleidžiamos nebuvo. Priešingai, vyko lėtas vietovės transformacijos procesas, kurį, kažkuria prasme, galėtume gretinti su apleistais Romos imperijos miestais, kurių vietose vėliau kūrėsi gyvenvietės, išaugusios į svarbius prekybos centrus ankstyvaisiais viduramžiais. Tačiau šaltiniai šią transformaciją nušviečia labai ribotai¹¹⁶. Nepaisant to, pilių išvirtimo dvarais proceso pabaiga galėtų būti laikomas XV a. vidurys, nes XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje matomas neabejotinas dvarų tinklas senųjų pilių vietoje su šioms struktūroms būdingu socialiniu-pareigybiniu charakteriu ir specifika. Tuo pačiu įsidėmėtina, kad šaltiniuose vartojamos sąvokos dažnai persipina viena su kita, apibūdindamos konkrečioje vietoje esantį objektą, kurio prigimtis ir funkcijos gali skirtis. Visgi, kaip galima įsitikinti, šaltiniai nors kartais ir neatliepdami vieni kitų, leidžia atsekti egzistavusias skirtingas struktūras ir jų palaipsniškas transformacijas. Kita vertus, XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje besirandanti administracinė pavietų struktūra, teisiškai įtvirtinta 1564–1566 m. LDK administracinė-teismine reforma, atsispindi ir senosiose XIV–XV a. teritorinėse struktūrose¹¹⁷. Taigi, kiekviena valstybės vidinės sąrangos kaita visada „pasinaudodavo“ senosiomis struktūromis, kurios funkcionavo jos gyvenime, ir jų pagrindu kūrėsi kokybiškai naujos administracinės formos.

Rusėniškųjų teritorijų atveju verta pabrėžti keletą esminių bruožų, skiriančių šią LDK dalį nuo valstybės branduolio ir Žemaitijos. Pilies struktūrinės transformacijos čia nepasireiškė taip akivaizdžiai kaip tai galėjome pastebėti *Lithuania propria*. Visų pirma, tai lėmė keletas priežasčių, susijusių su šių žemių geopolitine padėtimi, kuri visada buvo itin įtempta. Būtent šioje LDK dalyje pilis taip niekada ir neprarado savo kaip gynybinio objekto reikšmės visą mūsų aptariamąjį laikotarpį. Dėl šios priežasties, pilies struktūrinė transformacija niekada neįgavo tokio pagreičio kaip vakarinėse LDK teritorijose.

¹¹⁶ Litauischen Wegeberichte, S. 694, W. 67, [...] bis zu *Meysegallen* zum *huse* ij mile [...]; S. 698, W. 79, [...] *czüm hüse* zu *Merken* [...]; S. 689, W. 55, [...] bis zu dem *huse Aliten* [...]; kita vertus, kitoje vietoje minima: S. 698, W. 79, [...] bis zu *Allythen* ij myle, ouch des koniges hoff [...]; S. 701, W. 83, [...] *ken Dubicz* v. miele vnd farenth vnd liet *eyne stad* vnd *eyn hüis* [...]. CEV, s. 922, [...] in unserm *hoffe Olyta* [...]; s. 854, [...] in unserm *hoffe* zu *Kyrnaw* [...]; s. 893, [...] zu *Dubicz* unserm *hoffe* [...]. Būtent pastarieji du šaltiniai formuoja, neaišku tik kiek sąmoningai, pilies funkcijų dualizmo vaizdą. Akivaizdu tai, kad vien tik dvaro sąvoka apibrėžta vietovė, niekada nėra įvardinama kaip pilis. LM, Užrašymų 6, Nr. 204, p. 148; Nr. 91, p. 104; Nr. 514, p. 301–302.

¹¹⁷ LDK pavietų ribų nustatymo projektas (1565–1566), in: D. Vilimas, Lietuvos didžiosios kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588). Priedai, Vilnius, 2006, p. 199–218.

Šią situaciją nušviečia sąlyginai gausiai pasirodę įvairūs šaltiniai¹¹⁸, kurie ne kartą buvo aptarti istoriografijos¹¹⁹. Visa tai atspindi nuolatinę įtampos situaciją, taigi pilys buvo būtina rusėniškųjų teritorijų erdvės dalis. Nepaisant to, kad šios pilys dažnu atveju valdovo pareigūnų buvo aptinkamos revizijų metu labai prastos būklės, atkreiptinas dėmesys į šių pilių ūkinį charakterį, apie kurį mus informuoja XVI a. šaltiniai, kurių informacija, dažnu atveju, ir yra tiesiogiai nukreipta į rusėniškųjų teritorijų padėtį, nei tai galėtume pasakyti apie Tikrosios Lietuvos situaciją. Būtent aplink kiekvieną svarbesnę rusėniškųjų žemių pilį yra išsidėsčiusi pastarajai pavaldi dvarų ir kaimų infrastruktūra¹²⁰, kuri buvo gyvybiškai neatsiejama kiekvienos pilies dalis. Savaimė suprantama, panašaus pobūdžio struktūra buvo tiek Žemaitijoje, tiek ir Lietuvoje siaurąja prasme, tačiau ji įgavo naujas formas, nes neišvengiamai keitėsi poreikiai, lemiantys pačios pilies savo turinio praradimą. Rusėniškosiose teritorijose, pilies ir aplink ją išsidėsčiusių dvarų bei kaimų tinklas buvo kiekvienos dienos būtinybė. Tuo tarpu, kai kurie pilių inventoriai atskleidžia tokią situaciją, kuri galėtų būti interpretuojama tik bendrame pilies ir dvaro sąryšyje, šiuo konkrečiu atveju, pilį ir dvarą suvokiant ne kaip atskiras autonomiškas erdvines struktūras, bet priešingai, pilį, atliekančią tuo pačiu ir ūkines, dvarui priskiriamas, funkcijas¹²¹. Tačiau tai toli gražu nebuvo paradoksali situacija, o greičiau gyvenimo realybė.

Jau minėta LDK administracinė-reforma, be abejonės, palietė ir aptariamą valstybės žemes¹²², tačiau aišku viena, jog visa administracinė sistema jau buvo akivaizdi XV a. pabaigos-XVI a. pirmosios pusės valstybės gyvenimo praktika, kaip ir jau egzistavę pilies teismai. Taigi, naujai besiformuojanti struktūra tiesiog įsisavino tai, kas buvo senosios pagrindas. O pastarasis išreiškė tai, ką pilių ir dvarų tinklas buvo suformavęs ir ką papildė silpnai besireiškiantis miesto fenomenas.

¹¹⁸ Lietuvos metraštis, p. 164–175, pasakojama apie XVI a. pradžioje vykusius totorių puolimus ir Klecko kautynes; Акты, относящиеся къ истории Западной России, Санктпетербургъ, 1848, Но. 191, с. 344–347, 1538 m. Žygimanto Senojo raštas dėl būtinumo pasirūpinti LDK pasienio pilimis; АЮЗР, Ч. VII., Т. I, Ч. VII., Т. II, с. 76–122, с. 587–628; с. 4–35, pasienio pilių inventoriai ir jų būklės aprašymas; ЛМ, Ревізія Українських замків 1545 року, išsamus pasienio pilių aprašymas, inicijuotas Žygimanto Augusto.

¹¹⁹ М. К. Любавский, Литовский-русский сейм, с. 219–223, 232–233, 237, 258, 260, 262, 272; Довнаръ-Заполский, Государственное хозяйство, с. 678–691. Pastarieji darbai sau būdinga metodologija aprašo XVI a. iškilusias gynybines LDK problemas tiek rytuose su Maskvos valstybe, tiek pietuose su totoriais. В. Dundulis, Lietuvos užsienio politika XVI a., Vilnius, 1971, p. 77, 126.

¹²⁰ Русская Историческая Библиотека (toliau – RIB, Т. XXVII), Т. XXVII, Литовская Метрика, Отдель первый, Часть первая: Книги записей, Томъ первый, Санктпетербургъ, 1910, No. 38, с. 167–169, [...] *Къ Житомиру село Романово, село Ловковъ, село Крошня, Костешовъ дворъ съ пашнею, село Котелня, село Бординовъ, село Рудники, селище Жерденевъ, село Иванково, село Звначее [...]*; No. 37, с. 165–166, [...] *А къ городу, къ Чуднову первое село Сопоговъ, другое село Тетеровка, Сипелевъци къ Чуднову жъ, сельцо Паневци, сельцо Гриневъци, сельцо Яворовци, Напату сельцо [...]*.

¹²¹ DMA, с. 90–95, 1549 m. Rodoškovičių pilies inventorius, с. 123–130, 1560 m. Oršos pilies inventorius.

¹²² Žr. išnašą Nr. 117.

3. Pilis ir socialinės sąrangos posūkis

1387 m. laikytini lūžiniu tašku Lietuvos visuomenės sąrangos kontekste. Visų pirma, tai uždaro luomo formavimosi ir jo teisinės reglamentacijos pradžia. Šis procesas, pasibaigęs apie XVI a. vidurį tiesiogiai susijęs su stambiosios žemėvaldos radimusi, kuris tapo didikų ūkinės ir ekonominės galios pagrindu. Lygiagrečiai su stambiosios žemėvaldos augimu išvelgtinas ir pareigybinių funkcijų atsiradimas. Būtent šie du pastarieji faktoriai, integralūs vienas kito atžvilgiu, buvo lemtingi besikristalizuojant Lietuvos didikams iš gausios bajorijos masės.

Viso to rezultatas – didikų giminių iškilimas¹²³ su stambiais žemėvaldos kompleksais ir centrinėmis pareigybėmis, sąlygojusiomis tolimesnę didikų galios išraišką. XV a. buvo tas laikotarpis¹²⁴, kai vis pasikartojančios didžiojo kunigaikščio privilegijos ir nebuvimas valstybėje, įgalino Lietuvos diduomenę virsti tiesioginiu LDK valdytoju. Tokiu būdu susiformavo ne nominalus, bet realus diduomenės kaip socialinės grupės galios mechanizmas.

Tuo tarpu atkreiptinas dėmesys ir į didikų simbolinių atributų formavimąsi, kurie laikui bėgant įgaudavo funkcinės reikšmės. Pradedant 1413 m. Horodlės unijos ir joje perimtų lenkiškųjų herbų akcija, Vytauto laikais besiformuojant titulinių pareigybių¹²⁵ ir urėdų institutams, galima kalbėti apie dar nereflektuojamą, tačiau palaipsniui potencialiai užgimstantį saviidentifikacijos ir išskirtinumo suvokimą. Tai lydėjo XV a. viduryje susiformavusi ponų tarybos institucija.

XIV a. pabaigoje prasidėjusi teisiniu pavidalu, XV a. socialinės projekcijos disproporcija įgavo inerciją, kurios rezultatai akivaizdžiai pastebimi XVI a. pirmojoje pusėje, tačiau tai – neabejotina XV a. pabaigoje vykusių socialinių pokyčių tąsa, kuriai būdinga keletas mentalinių transformacijų. Būtent pilis kaip viena iš reprezentatyviausių to laikmečio visuomenės statuso išraiškų (galima remtis jau aptartomis vakarų Europos analogijomis), interpretuotina tik bendrame naujai besirandančių XV a. pabaigos-XVI a. pirmosios pusės gyvenimo formų kontekste.

¹²³ K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundiów*, s. 142; M. Malczewska, *Latyfundiów Radziwiłłów, w XV do połowy XVI wieku*, Seria: Historia, T. VII, Warszawa – Poznań, 1985, s. 168; G. Kirkienė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*, Vilnius, 2008, p. 84.

¹²⁴ A. Dubonis, *Žemėvalda* (toliau – A. Dubonis, *Žemėvalda*), in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 790–791.

¹²⁵ R. Petrauskas, *Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė*, in: *Naujasis židinys*, 1–2, Vilnius, 2003, p. 39–44; R. Petrauskas, *Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pab.-XV a. vid.)*, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005/1, Vilnius, 2006, p. 5–38; R. Petrauskas, *Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema*, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007, p. 47–55.

Visų pirma, atkreiptinas dėmesys, kad didžiajam kunigaikščiui Kazimierui, plečiant bajorijos žemės nuosavybės teises, buvo pripažintas laisvas disponavimas tėvoninės žemės trečdaliu¹²⁶. Pastaroji norma, datuotina XV a. antrąja puse, palaipsniui naikino giminės apribojimus disponuoti turtu. Kitas reiškinys, atspindintis diduomenės savimonės išsikristalizavimą, tai Goštautų aplinkoje XVI a. trečiajame dešimtmetyje parašytas Lietuvos metraštis (Platusis sąvadas). Kažkuria prasme galima įžvelgti didikų manifestaciją Alberto Goštauto vardu: vidinės polemikos, valstybinių siekių, vidaus ir užsienio politikos rūpesčių, bei apskritai, iš viso to išplaukiančio savęs kaip valstybininko moralinio įtvirtinimo¹²⁷. Tuo pačiu, minėtinas ir Pirmojo Lietuvos statuto parengimas ir priėmimas, kuris savo turiniu tiesiogiai išreiškia bajorijos nevienalyčiame luome egzistuojančius prieštaravimus¹²⁸, kurie, be abejonės, suponuoja didikų savimonės išskirtinumą. Antra vertus, iškalbingas XVI a. pirmojoje pusėje atsirandantis titulatūros ir jos „išsigijimo“ faktorius¹²⁹, kuriame aiškūs socialinio statuso, valdžios ir politinių aspiracijų momentai.

Šalia viso šio komplekso, kuris įvardintinas kaip tiesioginio mentalinio lygmens išraiška, pilis traktuotina kaip valdžios ir galios išraiška, kurias, šiuo pavidalu, didikai jau buvo pajėgūs savomis jėgomis įgyvendinti. Visų pirma, tai nulėmė jau ne kartą minėtas stambiosios žemėvaldos susiformavimas ir paraleliai žengiančios svarbiausios valstybės dignitorijos, kas lėmė keletos didikų šeimų socioekonominį dominavimą LDK bei didžiojo kunigaikščio privilegijos, siaurinančios monarcho veiksmų laisvę. Šis priešasčių-pasėkmių konglomeratas buvo lemtingas veiksnys, sąlygojęs esminį socialinės sąrangos persigrupavimą, kurio dominantė iki pat XVIII a. pradžios išliko LDK valdančios magnatų šeimos. Pilies fenomeno atsiradimas XV a. pabaigoje-XVI a. pirmojoje pusėje didikų žemėvaldos struktūroje buvo tik vienas iš daugelio šios situacijos komponentų, atspindintis sociostruktūrinę LDK transformaciją.

¹²⁶ A. Dubonis, *Žemėvalda*, p. 790; Išsamiai trečdaliai institutą LDK žemėvaldos kontekste nagrinėja Julijušas Bardachas, teigdamas, kad laisvo trečdaliai normą, sparčiai išsiliesią į gyvenimo praktiką, galima aptikti jau XV a. antrojoje pusėje, žr.: J. Bardach, *Trzecizna – część swobodna w Litewskim prawie majatkowym XV–XVI wieku*, in: *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, s. 121, 137–139.

¹²⁷ Šešioliktojo amžiaus raštija, Vilnius, 2000, p. 31–74; M. K. Любавский, *Приложения*, с. 338, [...] *ipse Gastoldus palatinus condescendit de eodem primo loco suo eidem domino duci Constantino vita eius dumtaxat durante, qui tamen locus per alios futuros palatinos Trocenses, pro tempore existens, morte eiusdem ducis Constantini interveniente, nullatenus usurpari debent [...]*.

¹²⁸ Pirmasis Lietuvos Statutas, II, pirma dalis, Vilnius, 1991.

¹²⁹ R. Petrauskas, *Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI a. pirmojoje pusėje*, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, Vilnius, 2005, p. 35–36.

4. XV a. pabaigos–XVI a. pirmosios pusės didikų pilys

Žvelgiant į viduramžių Vakarų Europos erdvę, kaip jau įsitikinome, didikų giminių pilys pradėjo rasti dar prieš jiems tampant, Blocho žodžiais tariant, „legaliu luomu“. Tuo pačiu, heraldiniai elementai, kilmingųjų herbai, taip pat buvo chronologiškai vėlyvesni. Taigi, ne pastarieji buvo pagrindiniai valdžios ir galios akcentai, o pilis kaip suverenumo atspindys. Tuo tarpu LDK situacija mums pateikia visiškai kitokį vaizdą. Visų pirma, išvelgtina, jog šie procesai šioje erdvėje judėjo priešinga linkme. Būtent šiuo atveju itin iškalbingas Gudavičiaus „pastumtos kortų kaladės koncepcija“, kurioje atskleidžiamas LDK civilizacinis pobūdis, pasak kurio, anstatiniai reiškiniai valstybėje buvo daug lengviau įdiegiami negu baziniai¹³⁰, kas išreiškė skubotą ir paviršutinišką pritaipimo prie Vakarų civilizacijos procesą.

XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Metrikos aktai atskleidžia egzistavus eilę LDK didikams priklausiusių pilių. Kita dalis didžiojo kunigaikščio raštinės dokumentų žymi kitą valdovo iniciatyvą – privilegijų suteiktis didikams pasistatyti privačias pilis. Kita vertus, pasitaiko aktai, kuriuose pats valdovas dovanoja valstybines pilis. Štai vienas 1499 m. Aleksandro aktų [...] *Alexander krol [...] xiqzęciu Michałowi Juriewiczowi Zostawskiemu za służby iego y oycowi iego pokazane **dał iemu y postąpił zamki Mscizław y Horodmłyn ze wszytkimi dworami do tich zamkow obudwuch naliezącymi na wiecznosć***¹³¹. Sunku būtų konkrečiau paaiškinti valdovo pilių dovanojimo aplinkybes, visgi, aišku viena, kad tai reikėtų interpretuoti XV a. pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje vykusio plataus masto valdovo pilių įkeitimų kontekste¹³². Tai atspindi nuolatinį grynųjų pinigų trūkumą valstybės ižde. Šios realijos Lenkijoje žinomos jau nuo XIV a. pabaigos–XV a. pirmosios pusės. Įkaito institutas čia aiškinamas tiek finansiniu-ekonominiu aspektu, tiek ir tam tikros užuomazgos valdovo klientelinės sistemos formavimesi¹³³.

¹³⁰ E. Gudavičius, Pastumtos kortų kaladės dėsnis, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 58.

¹³¹ LM, Užrašymų 1, Nr. 566, p. 117–118. Taip pat žr.: Nr. 594, p. 122; Nr. 528, p. 110; Pinsko pilies dovanojimas. Nr. 381, p. 85; Aleksandro pilies donacijos patvirtinimas.

¹³² LM, Užrašymų knyga Nr. 8, (1499–1514), (toliau – LM, Užrašymų 8), Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995, Nr. 292, p. 243–244; LM (1540–1541), 10 – oji Teismų bylų knyga (toliau – LM, Teismų 10), Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, Vilnius, 2003, Nr. 15, p. 24–25. LM, Įrašų knyga Nr. 11 (1518–1523) (toliau – LM, Įrašų knyga 11), Parengė: A. Dubonis, Vilnius, 1997, Nr. 57, p. 76–77; LM, Užrašymų 1, Nr. 440, p. 93; Taip pat žr.: K. Jablonskis, Lietuvos valstybės ir teisės istorija iki XVI a. vidurio, in: Istorija ir jos šaltiniai, Vilnius, 1979, p. 207, 213.

¹³³ P. Guzowski, Klienci czy wierzyciele? Nie tylko o ekonomicznym wymiarze zastawu dóbr królewskich w pierwszej połowie XV wieku, in: Patron i dwór, Magnateria Rzeczypospolitej w XV–XVIII wieku, Warszawa, 2006, s. 68–69; Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej, od 1348 do 1607 roku, Lwów, 1890, Nr. 137, s. 96, [...] *septingentas marcas [...] et inscribimus per presentes, cum omnibus eiusdem castris sive fortalicii et opidi [...]*. Plg.: Vitoldiana, Nr. 108, s. 100, [...] *50 marcas mediorum grossorum in villa Sienkov inscribit [...]*; Nr. 110, s. 101, [...] *damus et inscribimus in centum marcis grossorum numeri et monete in terra nostra Podoliae [...]*.

Kalbant konkrečiai apie LDK didikų pilis, reikia pabrėžti, kad jų statybai buvo išduodamos specialios didžiojo kunigaikščio privilegijos. Kita vertus, nėra tiksliai aiškus jų paplitimo lygis valstybėje. Remiantis LM galima nustatyti apytikslį didikų pilių skaičių XVI a. pirmojoje pusėje, tačiau dažnai lieka neaiškios konkrečios pilies pavaldumo prigimtis, kadangi šaltiniai detalai to nenušviečia, o greičiau tik konstatuoja naujos situacijos susiformavimą. Galų gale, akivaizdu yra tai, kad tam tikrų didikų giminių pilių atsiradimas yra tiesiogiai susijęs su pastarųjų žemėvalda ir politine įtaka valstybėje. Tad būtina konkrečių didikų giminių pilis vertinti bendrame kontekste ryšium su jų žemėvalda, dignitorijomis ir ekonominiu potencialu LDK. Tai puikiai atspindi 1528 m. vykdyto LDK kariuomenės surašymo duomenys, kuriais remiantis istoriografijoje buvo nustatytas valstybės didikų ūkinis-ekonominis, o tuo pačiu ir karinis potencialas¹³⁴. Visų pirma, sugretinus LM informaciją su istoriografijoje nustatytais didikų giminių žirgų išruošimo į karą ir dūmų skaičiumi, paaiškėja, kad bent dešimt stambiausių LDK žemvaldžių buvo gavę valdovo privilegiją pasistatyti pilį ar/ir ją jau valdė. Tai neabejotinai patvirtina jau aptartas sąsajas tarp stambiosios žemėvaldos, užimamos pozicijos valstybinėse struktūrose, socialinio statuso ir pilies. Pilis savo žemėvaldos struktūrose XVI a. pirmojoje pusėje valdė tokios LDK didikų giminės kaip: Kęsgailos, Radvilos, Goštautai, Ostrogiškiai, Glebavičiai, Sapiegos, Bogovitinavičiai, Alšėniškiai, privilegijas pasistatydinti pilį gavo Olelkaičiai (Sluckiai) ir Nemiravičiai. Kitos garsios LDK giminės, neįėjusios į stambiausių XVI a. pirmosios pusės valstybės žemvaldžių dvidešimtuką, tačiau turėjusios pilis, buvo: Mistislavliai/Zaslavliai, Tiškevičiai, Možaiskiai, Čartoriskiai¹³⁵.

Jei atkreiptume dėmesį į didikų pilių geografiją, tai būtų galima konstatuoti vieną svarbų faktą – visų ar bent jau daugumos didikų pilyms, lokalizuotinos jų žemėvaldos išsidėstymo epicentre, žinoma, turint omenyje išlygą, jog, kaip taisyklė, didikų valdos nebuvo vienalyčiai ir integralūs dariniai tuometinės žemėvaldos struktūroje. Kęsgailoms priklausanti pilis stovėjo Žemaitijoje Platelių ežero saloje¹³⁶, Radviloms priskirtina aptariamuoju laikotarpiu keletas pilių, iš jų garsiausia

¹³⁴ LM, Knyga Nr. 523, (1528), Viešųjų reikalų knyga 1, Parengė: A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius, 2006. Tikslūs didikų giminių žirgų išrengimo į karą ir dūmų skaičiai, parodantys didikų ekonominį potencialą, žr.: J. Ochmański, Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego (1387–1550) (toliau – J. Ochmański, Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego), Poznań, 1963, s. 155.

¹³⁵ Mistislavliai: LM, Užrašymų 1, Nr. 566, p. 117–118, Nr. 565, p. 117; LM, Knyga Nr. 12 (1522–1529), Užrašymų knyga 12 (toliau – LM, Užrašymų 12), Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 2001, Nr. 544, p. 424. Tiškevičiai: LM, Užrašymų 12, Nr. 672, p. 515. Sluckiai: LM, Knyga Nr. 25, (1387–1546), Užrašymų knyga 25 (toliau – LM, Užrašymų 25), Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 1998, Nr. 16, p. 85; Nr. 15, p. 84. Možaiskiai: RIB, T. XXVII, No. 203, c. 744–745. Čartoriskiai: LM, Knyga Nr. 14, (1524–1529), Užrašymų knyga 14, Parengė: L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2008, Nr. 793, p. 327.

¹³⁶ LM, Užrašymų 1, Nr. 489, p. 102; LM, Knyga Nr. 15, (1528–1538), Užrašymų knyga 15 (toliau – LM Užrašymų 15), Parengė: Artūras Dubonis, Vilnius, 2002, Nr. 135, p. 169.

– Dubingių, taip pat Losko ir Olykos¹³⁷, Goštautams priklausė Lechovičių ir Geranainių pilys¹³⁸, su pastarąja siejamas ir jų iš popiežiaus ir imperatoriaus gautas Mūrinių Geranainių grafo titulas, o taip pat ir Lechovičių pilis, stovėjusi netoli Naugarduko. Ostrogiškių tėvoninės valdos buvo nusidriekusios rusėniškosiame šiandieninės Ukrainos žemėse. Būtent jose Ostrogiškių giminei priklausė tokios pilys kaip Ostrogas, Turovas, Dubnas, Černigovas, Zvegola¹³⁹. Glebavičiai valdė pilį Žoslavyje¹⁴⁰. Jonas ir Povilas Sapiegos LM duomenimis valdė tik vieną Kodeno pilį¹⁴¹. Jurijui Alšėniškiui priklausė Glusko pilis¹⁴².

Ne kartą didysis kunigaikštis per XVI a. pirmąją pusę buvo suteikęs privilegijas, leidžiančias statyti pilis kelioms didikų giminėms, tarp kurių minimi Olelkaičiai, Sapiegos, Konstantinas Ivanovičius Ostrogiškis¹⁴³. Tuo pačiu, pastebėtina, jog pasitaiko ir neleistinai pasistatytų pilių¹⁴⁴, dėl kurių didysis kunigaikštis reiškia savo nepasitenkinimą šiuo veiksmu kaip peržengiančiu leistinas ribas, o kartu ir kaip kenkimą valstybei, t. y. konkrečios erdvės gyventojų pritraukimą savo asmeniniams tikslams, tiesiogiai susijusiems su pilių atsiradimu.

Akivaizdu, kad LDK, nors ir nebuvo generalinio draudimo statyti pilis, kaip tai galima aptikti Vakarų Europoje, tačiau akivaizdu, kad pilies statybos monopolis buvo tiesioginėje didžiojo kunigaikščio dispozicijoje. Tai dar kartą patvirtina, kad Lietuvoje pilių statymas ir toliau išliko valdovo regalija. Kita vertus, tokios situacijos susiklostymas buvo ankstesnio valstybės formavimosi išdava ir pasekmė. Visgi šiame kontekste kartu reikia atkreipti dėmesį ir į jau minėtą privačių didikų pilių geografijos struktūrą. Visų pirma, neabejotina yra tai, kad absoliuti privačių pilių dauguma

¹³⁷ LM, Užrašymų knyga 10 (1440–1523) (toliau – LM, Užrašymų 10), E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius, 2001, Nr. 102, p. 99–100; Dubingių pilis, žr.: E. Kotlubaj, Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich, Wilno, 1857, s. 55; M. Baliński, Pisma Historyczne, T. I, Warszawa, 1843, s. 57, 62, 66, 281–282.

¹³⁸ LM, Užrašymų 10, Nr. 56, p. 68; LM, Užrašymų 12, Nr. 438, p. 356; Nr. 773, p. 622; LM, Užrašymų 1, Nr. 167, p. 50.

¹³⁹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Кніга 30, (1480–1546), Кніга запісаў, Мінск (toliau – МЛ, Кніга запісаў 30), 2008, No. 81, c. 156; LM, Užrašymų 8, Nr. 371, p. 258; Nr. 452, p. 333; LM, Užrašymų 12, Nr. 694, p. 535; Nr. 702, p. 539–540.

¹⁴⁰ МЛ, Кніга запісаў 30, No. 122, c. 198.

¹⁴¹ Ibid., No. 40, c. 110.

¹⁴² LM, Užrašymų 12, Nr. 622, p. 478.

¹⁴³ LM, Užrašymų 25, Nr. 15, p. 84, Olelkaičiams: [...] *або замокъ збудовати [...]*; Nr. 112, p. 169, privilegija Sapiegomis atstatyti pilį, kuri šaltinių duomenimis mena dar XIV a.: [...] *Такеж дозволили есмо ему в томъ же именьи в Кгежужине замокъ справити [...]*; Konstantinui Ostrogiškiui privilegija pasistatyti pilį Čūdнове: LM, Užrašymų 8, Nr. 285, p. 238, [...] *дозволили есмо ему зася тамъ замокъ збудовати [...]*; Nr. 293, p. 245, [...] *дозволили есмо в томъ его именью Звезгли замокъ справити [...]*.

¹⁴⁴ LM, Užrašymų 8, Nr. 195, c. 190, [...] *Били нам чоломъ вси кравцы места Луцького о томъ и поведили перед нами (...) иж тыми часы у Волинской земти многие князи и земляне побудовали замки и места осадили собе и воли имъ даютъ, а для того наши места пустеютъ [...]* Заеуи ремесники видячи у ваших местех легкость, втекають з наших мест для таковых великих драчол и поплат ковъ. [...]. Taip pat charakteringas šiame kontekste Povilo Sapiegos pilies pasistatymo atvejis ir didžiojo kunigaikščio reakcija į tai: LM, Užrašymų 25, Nr. 223, p. 276–277, [...] *А панъ Павелъ Сопега никоторыхъ листовъ и дозволеня в себе нашого не мает и вамъ не вказаль, и тое место садиль и замокъ будоваль на кгрунъте нашомъ, чего не мель чинити [...]*.

buvo išsidėsčiusi rusėniškosiame LDK teritorijose. Šis faktas atliepia jau mūsų aptartos vietinės socialinės sąrangos ypatumus. Kartu galima ieškoti sąsajų su paties valdovo interesais, kurie buvo nulemti nuolatinės karinės grėsmės, skatinusios valstybės infrastruktūros plėtrą, kurios prielaida buvo tam tikrų savo galių apribojimas.

Tuo pačiu išpūdingai atrodo Konstantino Ivanovičiaus Ostrogiškio valdomų pilių skaičius, kuriuo jis lenkia žymiai turtingesnius didikus (Kęsgailos, Radvilos, Goštautai). Visa tai reikėtų sieti su Ostrogiškio staigiu iškilimu XVI a. pradžioje ir paties valdovo protekcija. Antra vertus, nedera palikti nuošalyje rusėniškųjų žemių socialinės specifikos ir žymiai anksčiau susiformavusių nei *Lithuania propria*, o tuo labiau Žemaitijoje, kunigaikščių giminių, kurios turėjo senai susiformavusius valdų kompleksus. Kažkuria prasme 1386 m. Jogailos ir Vytauto privilegijos Danilovičiui Ostrogiškiui dėl Ostrogo pilies ir jos teritorijos falsifikatas¹⁴⁵ leidžia svarstyti ir kelti pagrįstą hipotezę, jog ši teritorija iš seno priklausė Ostrogiškių giminei, tačiau LDK prijungus rusėniškąsias teritorijas ir pradėjus centralizacijos procesą, šios žemės buvo „nusavintos“ su aliuzija į didžiojo kunigaikščio kaip vienintelio suverenaus valstybėje valdovo statusą.

Aptarta situacija dar kartą atskleidžia LDK heterogeniškumo perspektyvą, kurioje formuojasi ir vystosi savo prigimtimi skirtingos socialinės sanklodos. Kartu yra aišku, kad persigrupuojant valstybės sociopolitinei konjunktūrai, vyksta daugelio struktūrų transformacija, kuri lemtingai XV a. pabaigoje-XVI a. pirmojoje pusėje palietė LDK pilis, tapusias ne tik valdovo statuso ir galios raiškos vardikliu.

¹⁴⁵ Vitoldiana, Nr. 55, s. 60–61, [...] *eidem predicto Fedor duci Danielowicz et ipsius heredibus et successoribus legitimis demus, donamus plenam omnimodam potestatem castrum ipsius Ostrog et cum districtibus sitti ostroviensis* [...].

IV. PILIS IR ERDVINĖ STRUKTŪRA

1. Pilių sociotopografija

Kaip jau buvo galima įsitikinti pilis kaip struktūrinis vienetas niekada neatsirasdavo ir neegzistuodavo tuščioje erdvėje. Ji pati konstitavo ir telkė aplinkinę teritorijoje ir joje išsimėčiusius erdvinius vienetus: kaimus, valdovo dvarus, bajorijos ir didikų gyvenvietes etc. Iš kitos pusės, tarsi lieka ir neaišku kas konkrečiai supo pilį ir priklausė jos teritorijai, kuri buvo integrali pačios pilies dalis, pasižyminti atskira specifika ir charakterizuojama priklausomybės ir pavaldumo kategorijomis. Šiuo konkrečiu atveju būtina pažvelgti į pilies teritorijoje susiformavusias specifines gyvenvietes ir jų funkcijas.

Jau minėtas lenkų istorikas Modzelewski, tyrinėdamas Piastų laikų Lenkijos karalystės sąrangą, atkreipė dėmesį į pilies ir ją supančių jai pavaldžių gyvenviečių atstumo santykį, bandydamas aiškintis tikėtiną ir/ar optimalų atstumą tarp skirtingų struktūrų, kurios buvo viena su kita susijusios visų pirma ūkiniais santykiais. Pasak mokslininko, 25–30 kilometrų nuotolis¹⁴⁶ to laikmečio sąlygomis buvo normalus atstumas įvairių funkcijų, kurios buvo reikalingos pilies aptarnavimui, įgyvendinimo užtikrinimui. Vien ką pasako tas faktas, jog esant reikalui, LDK žmonės pasienio pilių darbams ir maisto atsargos 1528 m. buvo siunčiami, o tuo pačiu atliko ir pastotės prievolę, iš tokių teritorijų kaip Utena, Užpaliai, Anykščiai, Breslauja, Dubičiai, Vosyliškės¹⁴⁷.

Gudavičius, bandydamas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas, rėmėsi istorine toponimika ir nustatė, kad, atsižvelgiant į XIII a. istoriniuose šaltiniuose minimus kunigaikščius, ir derinant šią informaciją su Lietuvos vietovardžių analize, galima lokalizuoti kai kurių XIII a. kunigaikščių valdas¹⁴⁸. Mūsų aptariamuoju atveju tikslas yra į Lietuvos gyvenviečių, kurios yra išsidėsčiusios nedideliu atstumu nuo buvusių *Lithuania propria* pilių, pavadinimus pažvelgti kaip į socialinės, o kartu ir į infrastruktūrinės istorijos fenomenus, kurie suteikia galimybę modeliuoti bent jau tikėtiną vietinių struktūrų sociotopografiją.

Senosios tarnybinės LDK valstiečių kategorijos atskleidžia įdomią ir įvairialypę valstybės socialinę charakteristiką. Būtent šių socialinių kategorijų ir buvo aprūpinamas natūrinėmis duoklėmis ar/ir specialiais darbais tiek didžiojo kunigaikščio, tiek ir didikų bei bajorų ūkiai.

¹⁴⁶ K. Modzelewski, Organizacja gospodarstwa państwa piastowskiego, s. 23, 28–29.

¹⁴⁷ LM, Užrašymų 15, Nr. 225, p. 289–290, [...] До Полоцька [...] з Утины 100 бочокъ, з Ушьполь и Пенянь 100 бочокъ, с Оникъшитъ 100 бочокъ, с Браславля 100 бочокъ. А послано жыта вигоняти подводами [...] До Витебська: з Оникъшитъ 50 топоровъ, з Браславля 70 топоровъ. [...] тыи люди до тых замъковъ послати за своими слугами [...] А роботу городовую мають имъ розказывати городничы тых городовъ. [...] А к Оршы на роботу мають люди посланы быти: з Василишкокъ 30 топоровъ, (...) изъ Дубич 15 топоровъ.

¹⁴⁸ E. Gudavičius, Bandydamas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas, p. 79.

Skirtingų tarnybinių grupių egzistavimas suponuoja visuomenės archaiškumą. Tačiau jau XIV a. pabaigoje-XV a. pradžioje prasidėjęs masinis veldamų dovanojimas reiškė palaipsnišką valstiečių įbaudžiavinimą. 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija padeda pirmąjį teisinį įbaudžiavinimo pamatą, o 1468 m. Kazimiero teisynas žymi teisinę valstiečio priklausomybę nuo pono, didžiajam kunigaikščiui išsižadant savo teisinės prerogatyvos ponų ir bajorų naudai¹⁴⁹. Galų gale, Valakų reforma XVI a. viduryje¹⁵⁰ apibūdintina kaip įbaudžiavinimo proceso galutinė fazė. Iš to sekė, kad valstiečių „pririšimas“ prie žemės ėjo lygiagrečiai su specialių tarnybinių kategorijų aparato siaurimu. Vadinasi, daugiau ar mažiau toponimikos duomenys gali būti vertinami kaip patikimi, kadangi naujų gyvenviečių, turinčių jose gyvenusių tarnybinių žmonių pavadinimus atsirasti galėjo itin retai ir tik išimtiniais atvejais, kurių, be abejonės, pasitaikydavo.

Remiantis Lietuvos administracinio-teritorinio suskirstymo žodynu¹⁵¹, aplink tokias vietas, kuriose stovėjo pilys, kaip Alytus, Trakai, Ukmergė, Utena; taip pat didžiojo kunigaikščio dvarai: Varėna, Daugai, Nemenčinė, Šalčininkai, Vilkija galima aptikti vietovardžių, kurie liudija čia gyvenusių tarnybinių žmonių profesiją. Nėra abejonės, kad šie duomenys nepakankami, norint tiksliai nustatyti ir įvertinti sociotopografinę pilių teritorijų struktūrą. Nepaisant to, jie leidžia bent jau kelti klausimus apie to laikmečio sociostruktūrinę pilių erdvę. Kita vertus, interpretuojant šiuos duomenis jau aptartame *Wegeberichtų* nušviestame bajorų ir didikų dvarų kontekste XIV a. pabaigoje, darosi akivaizdu, kad tarnybinių kategorijų tinklas *Lithuania propria*, t. y. valdovo domene, turėjo būti tankiausias. O tai tikrai papildė akivaizdžią koreliaciją tarp didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų struktūrų. Antra vertus, istoriografijoje jau seniai buvo atkreiptas dėmesys į valdovo domene išsidėsčiusius žirgynus kaip itin svarbius to laikmečio sąlygomis objektus¹⁵². Tai patvirtina ir sąlyginai gausūs topografiniai duomenys, įvardindami tokias gyvenvietes *Kaniūkų* kaimais. Su pastaraisiais reikėtų sieti tiek didžiojo kunigaikščio žirgininkystės ūkį (*pobulatores equorum*), tiek galimą vienos iš tarnybų – pastotės funkcijų atlikimą.

¹⁴⁹ Kazimiero teisynas (1468 m.), Vilnius, 1967, p. 16–19.

¹⁵⁰ В. И. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, Москва, 1958, с. 128–130, 242–243. Įsidėmėtina, kad pati Valakų reforma buvo įgyvendinamo mastas ir lygis buvo labai skirtingas vertinant šį procesą LDK heterogeniškumo kontekste, o taip pat skirtingų priklausomybių žemėse. Apie tai žr.: J. Ochmanskis, Senoji Lietuva, Vilnius, 1996, p. 186–199. М. Довназь-Запольский, Очерки по организации Западно-Русского крестьянства в XVI в., Киев, 1905, с. 186–188.

¹⁵¹ Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žodynas, Vilnius, 1959, p. 18, 24, 25, Kaniūkų ir Raitininkų kaimai (Alytus); p. 270, 276, du Kaniūkų kaimai (Nemenčinė); p. 489, 490, du Barčių kaimai (Trakai); p. 503, 505, Barčiškių ir Laičių kaimai (Ukmergė); p. 512, Kubilių kaimas (Utena); p. 53, 55, du Kaniūkų kaimai (Daugai); p. 414, Kaniūkų kaimas (Šalčininkai); p. 534, 535, 537, Barčių, Bartelių ir Laičių kaimai (Varėna); p. 571, Kaniūkų kaimas (Vilkija).

¹⁵² Z. Ivinskis, Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI a. pusės, in: Lietuvos praeitis, T. I, 1940, p. 13–15. Plačiau apie valstiečių kategorijas ir jų tarnybas žr.: Любавский, Областное деление, с. 93–95, 100–107, 314–333. Konkrečiai apie žirgininkus žr.: Z. Ivinskis, Geschichte des Bauernstandes in Litauen, S. 81–82.

LM aktai negausiai, tačiau visgi papildo toponimimos duomenis. Štai 1525 m. Žygimanto Senojo vienos vietovės dalies, įvardinamos *Bartininkų* vardu, patvirtinimas Albertui Goštautui: [...] *Zygmunt krol pothwierdza woiewodzie wilienskiemu Olbrychthowi Gasztołthowi część w Bartnikach [...] y grunth niedaliekо zamku gieranoinskiego Molgiczewczyzna nazwany [...]*¹⁵³. Panaši, tik kiek kitokio pobūdžio informaciją teikia 1387 m. Jogailos privilegija Vilniaus vyskupijai. Čia nėra nurodytų vietovių, kurias konkrečiai galėtume sieti su tam tikra tarnybine charakteristika, tačiau šiame dovanojime nustatoma tiek Tauragnų pilies teritorija su kaimais bei plačiu natūrinių duoklių kompleksu¹⁵⁴. Nekyla abejonės, kad to laikmečio agrarinė visuomenė menkai išplėtotame piniginiame ūkyje turėjo iš esmės gyventi natūrinių mainų ir mokesčių sąlygomis, kas tik patvirtina mūsų iškeltą tiesioginės priklausomybės tarp pilies ir jos supančios valstietiškosios sociotopografijos idėją.

Pabrėžtina, kad palaipsniui nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio pilies infrastruktūrinis pobūdis prarado savo pliuralistiškumą. Tai lėmė pagreitį įgaunantis įbaudžiavinimo procesas, kuris sąlygojo valstietišką specialiujų tarnybų sunykimą. Paraleliai, pastarajam prarandant savo reikšmę, pilis įgavo daugiau pareigybinį-,biurokratinį“ charakterį. Tuo tarpu įbaudžiavinti valstiečiai turėjo atlikti nuolatinius atodirbius su pilimi susijusiuose darbuose, kurie, jau tapo privalomi ir iš esmės visuotini, priklausomai nuo vietinės socialinės konfigūracijos. Galiausiai, senoji toponimika jau nebeatspindėjo realios vienalaikės situacijos, kuri buvo negrįžtamai pakitusi.

2. Pilis ir parapijų tinklo formavimasis

Po 1387 m., įsteigiant Vilniaus vyskupiją, šalia didžiojo kunigaikščio ir bajorijos žemėvaldos, sparčiai pradėjo augti Bažnyčios žemėvalda, kurios nuolat atsinaujinantis šaltinis buvo valdovo ir bajorijos donacijos. Po generalinės privilegijos trims viduramžių visuomenės dominantėms: miestui, bajorijai ir Bažnyčiai, buvo išduota atskira Jogailos fundacinė privilegija Vilniaus vyskupijai, numatant steigti septynias parapijas (*septem parrochiales ecclesias*): Ukmergėje, Maišiagaloje, Nemenčinėje, Medininkuose, Krėvoje, Obolcuose ir Ainoje¹⁵⁵. Tuo tarpu

¹⁵³ LM, Užrašymų 1, Nr. 167, p. 50. Tuo pačiu žr.: LM, Užrašymų 8, Nr. 419, p. 313–314, [...] *к замьку нашому Городну, а къ тому две земли пустовьскихъ тамъ жо одну конюшьскою а другую тяглуу [...]*; LM, Užrašymų 12, Nr. 90, p. 170, [...] *и онъ нехаи службою соленицкою служыт и сол на замокъ нашъ дает по тому, какъ инъшыи соленики наши городеньскии [...]*; LM, Užrašymų 10, Nr. 100, p. 97–98, [...] *А што ся дотычеть мыта рибного и саленного, мы тежь тое мыто твоеи милости привлацили к замку [...]*; LM, Įrašų 11, Nr. 23, p. 57–58, [...] *дани наше медовое а з грошовое дани [...]*.

¹⁵⁴ KDKW, Tekst A, s. 4–6, [...] *cum omnibus et singulis villis, censibus, utilitatibus, proventibus, fructibus, redditibus, iuribus, dominiis, agris, pratis [...]* *borris, mellificiis, venacionibus [...]* *piscinis*. J. Ochmański, Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego, s. 14–17.

¹⁵⁵ KDKW, Nr. 4, s. 10. J. Jurginis, Lietuvos krikštas, Vilnius, 1987, p. 161–162.

po pastarosios fundacijos, tarp 1387 ir 1430 m. buvo įsteigta dar dvidešimt dvi parapijos¹⁵⁶, kurios buvo išimtinai išsidėsčiusios *Lithuania propria*, iš kurių net šešiolika buvo įkuriamos buvusių ar vis dar esamų pilių vietose. Akivaizdu, kad krikšto akcija visų pirma apėmė tik Lietuvą siaurąją prasme, tačiau ką būtent konkrečiai reiškė ir lėmė šis pilių ir dvarų struktūros egzistavimas naujų parapijų formavimosi procese? Kaip dar gali papildyti parapijų kūrimosi duomenys jau aptartus pilies ir šalia jos esančių struktūrų sąryšius?

Pirmiausia, pilis, būdama ne vien tik architektūrinis sprendimas, o būtent, daugiavfunkcinė ir įvairialypė struktūra, kurioje persipina skirtingų ryšių mechanizmai, net ir prarasdama savo pirmines funkcijas ir paskirtį, o kartu ir sunykdamas, visada palieka savo pačios kurtą infrastruktūrą. Kaip jau galėjome įsitikinti, tai matoma iš pilių peraugimo į dvarus proceso, kuris negalėjo vykti nesant tam reikalingų sąlygų, t. y. tuščioje erdvėje. Kartu tai pastebėtina ir iš vietinės sociotopografijos padėties, tiek aplink išsidėsčiusių bajorijos ir didikų dvarų, tiek ir gyvenviečių, atspindinčių specialiuju valstietiškuju tarnybų egzistavimą. Galų gale, besirandančios bažnytinės struktūros, papildė šią susiklosčiusią tarpusavio koreliaciją ir formuoja dar sudėtingesnių sąryšių ir sąveikos kompleksą.

Remiantis valdovo fundacijų ir donacijų duomenimis, atsiskleidžia pilies ūkinė charakteristika, pasireiškianti tam tikromis natūrinėmis duoklėmis ir mokesčiais bažnyčioms¹⁵⁷. Tai savaime suponuoja natūrinio ūkio pobūdį, kurio pagrindas yra šalia besišliejanti kaimų ir dvarų struktūra, o kartu tai atspindi besirandančios ir beįsitvirtinančios Bažnyčios sąryšį su valstybinėmis posesijomis, kurios tapdavo atskirų parapijų bažnyčių donatorėmis.

Sugrįžtant prie parapijų tinklo formavimosi ir šio proceso santykio su pilimi *Lithuania propria*, reikia pabrėžti, jog būta tiesioginio ryšio šios akcijos sumanymo įgyvendinimo plane, suvokiant jau esamos ir funkcionuojančios infrastruktūrinės sistemos būtinumą besiformuojančioms parapijoms, kurios dar neturėjo pakankamo materialinio pagrindo. Tuo pačiu, šių vietovių pasirinkimas būsimosioms parapijoms, atskleidžia pakankamą ūkinį potencialą. Kita vertus dar kartą reikia tikslinti pilių nunykimą idėją, performuojant ją į palaipsniško prisitaikymo prie kintančios situacijos ir to pasekoje vykstančią egzistuojančių struktūrų transformacijos koncepciją.

¹⁵⁶ J. Ochmański, Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, ustrój i uposażenie, Poznań, 1972, s. 62–63; Breslauja, Daugai, Dubingiai, Gardinas, Kernavė, Kaunas, Lyda, Merkinė, Naugardukas, Ašmena, Švenčionys, Naujieji Trakai, Senieji Trakai, Volkovyskas, Vilnius (Šv. Jono). Taip pat žr.: KDKW, Nr. 28, s. 47; Nr. 29, s. 49–50; Nr. 30, s. 52; Nr. 60, s. 93; Nr. 170, s. 193. M. Jučas, Lietuvos parapijos XV–XVIII a., Vilnius, 2007, p. 42–43.

¹⁵⁷ Ibid., Nr. 30, s. 52; Nr. 170, s. 193; Nr. 181, s. 208; Nr. 279, s. 326–327; Nr. 410, s. 474, [...] *ac decem pullis mellis alias stawna [...] de castro nostro Wilnensi et eius celariis [...] decimam omnium piscium [...] item decimas tam aestivales quam hiemales [...] daklis tam siliginis quam avene ceterisque contribucionibus [...] quatuor lapides cere [...] tredecem candelas fusas alias posthawnyky et duas super candelabra*. Konkrečiai apie duokles, mokesčius ir atodirbius Bažnyčiai žr.: J. Ochmański, Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku, Poznań, 1961, s. 37–55.

3. Pilis ir miestelio genezė

Privačių pilių radimosi kontekste XV a. pabaigoje-XVI a. pirmojoje pusėje vyko valdovo inicijuotas miestų plėtros procesas¹⁵⁸. Tačiau ne seniesiems miestams, kuriems buvo suteiktos Magdeburgo teisės šiuo laikotarpiu, skirtas šis poskyris, bet būtent miesteliui, kurio įkūrimui, kartu su teise pasistatyti pilį, didikai gaudavo didžiojo kunigaikščio privilegijas. Tačiau nėra aiškios šios valdovo vykdytos miestų ir apskritai valstybės vidinės infrastruktūros plėtros ištakos ir priežastys, bei sąsajos su miestelio geneze. Ką reiškė pilies, o kartu su juo ir miestelio steigimo privilegija? Kiek tai buvo valdovo, o kiek didikų iniciatyvos apraiška, žvelgiant į to laikmečio kontekstą?

Turint omenyje jau mūsų aptartą socialinės sąrangos posūkį, kurio metu didikai įsitvirtino kaip faktiniai LDK valdovai bei su tuo susijusių jų galios ir valdžios atsiradimo išraišką, reikia pabrėžti šalia žemėvaldos, kaip pagrindinio finansinio šaltinio, ir dignitorijų, beaugantį prekybos reikšmės vaidmenį, kuris buvo susijęs su to laikmečio bendraeuropinėmis tendencijomis. Neaišku kiek visa tai suvokė LDK didikai, tačiau yra aišku, kad palaiptisui buvo susidomėta miesto, o kartu nuo pastarojo neatskiriama turgaus, mugių, muitų ir karčiamų teikiama nauda. Štai viena 1504 m. Aleksandro privilegija, leidžianti Levui Bogovitinavičiui savo žemėje pasistatyti pilį senosios piliavietės vietoje ir įkurti miestelį¹⁵⁹, iš kurios aiškėja, jog iniciatyvą pasistatyti tiek pilį, tiek ir miestelį, parodė pats didikas. Tai atspindi ir kitos to paties turinio privilegijos tiesiogiai susijusios su pilimi¹⁶⁰. Pastarosiose itin akcentuojami jau mūsų minėti svarbūs to laikmečio finansiniai šaliniai, kurių disponavimo teisė buvo tvirtinama didžiojo kunigaikščio¹⁶¹.

Panašų procesą galima pastebėti ir pilių įkeitimo atvejuose, kai įkeičiant valstybines pilis, buvo nurodoma pastatyti ir apgyvendinti miestelį toje teritorijoje, kurioje buvo gaunama iš didžiojo

¹⁵⁸ Z. Kiaupa, Aleksandras Jogailaitis (1492–1506) ir Lietuvos miestai, in: Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha, Vilnius, 2007, p. 68–69.

¹⁵⁹ Акты Литовской Метрики, Т. I (toliau – Акты Литовской Метрики, Т. I), 1499–1507, Варшава, 1897, No. 468, c. 20.

¹⁶⁰ Žr.: ketvirtą ankstesnio skyriaus poskyrį.

¹⁶¹ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Pirmasis Lietuvos Satatutas, Vilnius, 2001, p. 282–283. LM sutinkami tokio pobūdžio išsireiškimai: LM, Užrašymų 1, Nr. 519, p. 108, [...] *przywalia na zbudowanie zamku, karczmy y targi* [...]; LM, Užrašymų 12, Nr. 622, p. 478, [...] *дозволили ему ярморк мети в замьку его в месте Глуьскомь* [...]; Nr. 703, p. 540–541, [...] *дозволили его милости замокъ збудовати и место садити, и торгъ, и корчмы мети в ыменъи* [...]; Nr. 412, p. 339, [...] *дозволили ему пры томъ замьку Шумьбарку место садити и торгъ, и корчмы мети* [...]; LM, Užrašymų 8, Nr. 222, p. 202–203, [...] *Ровное где ж замок вжо справленъ и место осажоно* [...]; Nr. 285, p. 238, [...] *и дозволили есмо ему зася тамъ замокъ збудовати и место осадити, и торгъ, и мыто, и кормы осадити* [...]; Nr. 293, p. 245, [...] *дозволили есмо в томъ его именью Звегли замокъ справити и место садити, и торгъ во всякую неделю мети* [...] *а мыто на него маеть брано бытии со всех тыхъ купьцовъ* [...]. Reti atvejai pasistatyti pilį su miesteliu Lietuvoje siaurąja prasme: Акты Литовской Метрики, Т. I, No. 502, p. 37, Privilegija Jurgiui Astikui į žemes prie LDK sienos su Livonija [...] *дозволили есмо ему место собе садити въ той нуци людьми прихожими и замокъ збудовати* [...]. LM, Užrašymų 25, Nr. 112, p. 169, Privilegija tam pačiam Jurgiui Astikui [...] *Кзгужине замокъ справити и мыто осадити, и торгъ* [...].

kunigaikščio įkaito teisė. Tokius valdovo reikalavimus reikėtų traktuoti kaip eilinį valstybės infrastruktūros plėtimą, turint omenyje, jog absoliuti pilių įkeitimų dauguma buvo vykdoma rusėniškosiose teritorijose¹⁶². Kita vertus, galima ir tokia įveikių eiga, jog įkeičiant pilį ir nurodant atlikti tam tikrus valstybinius darbus, buvo siekiama bent kiek kompensuoti dabar jau tapusio įkaito finansinius praradimus.

Būtina konstatuoti, kad valstybinės pilies įkeitimo metu netiesioginis nurodymas plėsti infrastruktūrą ir ūkinį valstybės potencialą buvo sąlygotas paties valdovo ekonominių interesų. Tuo pačiu, net ir įkeičiant pilis buvo nurodoma įkeičiamojo objekto teritorijoje atlikti tam tikrus darbus, kurie buvo būtini vietinės pilies ir jos infrastruktūros būklės optimizavimui. Kokiu lygiu tai buvo įgyvendinama – sunku pasakyti. Visgi, kaip galima pastebėti kituose šaltiniuose, rusėniškosios, o ypač LDK pietrytinių žemių pilys nuolat buvo itin sunkioje situacijoje¹⁶³.

Iš kitos pusės, didikams skirtos privilegijos, kuriose kalbama apie pilies ir miestelio (neretai turgaus, mugės, maito, karčiamų) pasistatydinimo ir įkurdinimo teises aiškintinos vienu iš savų interesų, išryškėjusių XV a. pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje tarp daugelio kitų, įgyvendinimu ir socioekonominės įtakos bei galios plėtimu.

Akivaizdu, kad tiek vienu, tiek ir kitu atveju infrastruktūrine plėtra buvo suinteresuotos abi pusės. Išsiaiškinti kiek visa tai įgaudavo realų pagrindą reikėtų atskiro tyrimo. Tuo tarpu aptariamuoju laikotarpiu, be abejonės, buvo suvoktas miestelio kaip tam tikro ekonominio gyvenimo katalizatoriaus reikšmė. Miestelio sąsajos su pilimi suponuoja tarpusavio struktūrinių priežastinių ryšių egzistavimą.

4. Pilis *versus* miestas

Teisine prasme, kaip juridinis subjektas, miestas LDK pradėjo formuotis tik nuo XIV a. pabaigos, t. y. 1387 m. Jogailos privilegijos Vilniaus miestui ir miestiečiams¹⁶⁴. XIV–XV sandūroje sekė dar keltas privilegijų LDK miestams: Brestui, Kaunui, Trakams, Gardinui. Tai buvo pirmasis Magdeburgo teisių suteikimo LDK miestams etapas. Antrasis, siejamas su Aleksandru Jogailaičiu ir

¹⁶² Žr.: išnašą Nr. 132. LM, Užrašymų 12, Nr. 530, p. 416; Nr. 475, p. 379. Didžiojo kunigaikščio nurodymai sutvarkyti įkeičiamą pilį: [...] *волень княз Янь [...] тамъ замокъ знову зарубити [...]]; [...] собе маеть и замокъ нашъ Чичерскъ с тоє теж корчмы до коньца заробить для лепшого безпеченьства и обороны тамошнихъ подданныхъ нашихъ.*

¹⁶³ Любавский, Литовский-русский сейм, с. 220–233, 262, 272. АЮЗР, Ч. VII., Т. I, Ч. VII., Т. II, с. 76–122, с. 587–628; с. 4–35; ЛМ, Ревізії Українських замків 1545 року.

¹⁶⁴ Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok... (toliau – Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast), cz. I, Wilno, 1843, s. 1–2; [...] *Eisdem Civibus et incolis totaeque communitati praedictae Civitatis Nostrae Vilnensis, Ius Theutonicum quod Magdeburgiense dicitur; damus et conferimus [...]*; Lietuvos didžiosios kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, sudarė: A. Baliulis, E. Meilus, Vilnius, 2001, p. 467.

Žygimantu Senuoju, kurių valdymo metu savivaldos teises gavo tokie rusėniškųjų žemių miestai kaip Kijevas, Polockas, Minskas etc. Magdeburgo teisė, nors ir tapusi LDK absoliučiu miesto teisės sinonimu¹⁶⁵, visgi nei turinio, nei formos prasme niekada neįgavo tokio visapusiškumo ir išbaigtumo kaip tai buvo erdvėje į vakarus nuo Elbės. LDK miestiečiai taip ir neįgavo politinių teisių, todėl taip niekada iki galo ir nesusiformavo kaip luomas. Net ir turėdami magdeburginę privilegiją, miestiečiai nei teisine, nei ekonomine sfera nebuvo pajėgūs konkuruoti su bajorija, priešingai negu tai galime pastebėti Vakarų Europos atveju¹⁶⁶, kur miestai išvystė itin aukštą savivaldos lygį, o konfliktai su didikais, rezidavusiais pilyse šalia miesto ar pačiame mieste, neretai baigdavosi miestiečių pergale. Būtent šioje vietoje ir išvelgtina šio poskyrio problema – miesto ir miestiečių kaip atskiros teisinės subordinacijos subjektų ir pilies, kuri kaip atskira jursdika savo teritorijoje formavo atskirą teisminio pavaldumo erdvę. Tokiame kontekste ir rasdavosi konfliktas, kuris buvo užprogramuotas skirtingų struktūrų prigimtyje ir itin artimoje kasdieninėje vieno su kitu sąveikoje.

1387 m. Jogailos privilegija, skirta Vilniaus miestui, yra pernelyg abstrakti ir daugeliu atveju nenusakanti tam tikro miesto sąrangos mechanizmo ir santykio su valdovo pareigūnais, kurie buvo tiesioginiai didžiojo kunigaikščio pareigūnai, pastarajam priklausančioje teritorijoje. Vadinasi, jų siejimas su pilimi kaip suverenios valstybinės galios išraiška, yra neabejotinas. Pirmoji, kiek konkretesnę santykį su valdovo pareigūnais nusakanti magdeburginė privilegija, 1390 m. Jogailos suteikta Bresto miestui¹⁶⁷. Tuo pačiu, vėliau sekančios privilegijos atitinkamai 1432 ir 1463 m. Vilniaus ir Kauno miestams yra labiau detalizuotos ir nustatančios žymiai konkretesnę santykį tarp savivaldaus miesto ir valdovo pareigūnų¹⁶⁸. Tuo tarpu tokių rusėniškųjų žemių XVI a. pirmosios pusės privilegijos kartu jau yra ir nuoroda į įsisenėjusią konfrontaciją tarp miesto ir centrinės valdžios pareigūnų, o taip pat apskritai tarp vienos jursdikos su kita¹⁶⁹.

XVI a. pirmosios pusės LM aktai jau rodo realius konfliktus, kurie sprendžiami kreipiantis į didžiojo kunigaikščio teismą. Šiuose konfliktuose akivaizdžiausiai atsiskleidžia centrinės valdžios pareigūnų, kas tai bebūtų, vaivados ar seniūnai, savivaliavimas ir kišimasis į miesto reikalus, kartu

¹⁶⁵ J. Karpavičienė, Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos, in: Lietuvos miestų istorijos šaltiniai, T. 3, Vilnius, 2001, p. 221. H. J. Berman, Teisė ir revoliucija, Vilnius, 1999, p. 495.

¹⁶⁶ Forschungen zu Burgen und Schlössern, Burg und Stadt, Bd. 11, München, Berlin, 2008.

¹⁶⁷ Акты Литовско-русского государства, с. 1, [...] *eximimus, insuper absolvimus et perpetuo liberamus cives et incolae civitatis nostrae Brzescie [...] ab omni iurisdictione et potestate omnium regni palatinorum, castellanorum, capitaneorum, voievodorum, burgrabiorum, iudicum, subiudicum, officialium et ministerialium [...]*; Plg.: 1406 m. Vytauto privilegiją tam pačiam Brestui: Vitoldiana, Nr. 179, s. 145.

¹⁶⁸ Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast, s. 2–3, kartojama įprasta formulė: [...] *Eximimus etiam, absolvimus et perpetuo liberamus [...]*; Z. Kiaupa, Pirmosios Kauno miesto privilegijos, in: LMŠI, sudarė: Z. Kiaupa, E. Rimša, Vilnius, 1992, T. 2, p. 36.

¹⁶⁹ Privilegija Smolensko žemei: с. 369–370, [...] *такежь клали передь нами третий листь отца нашего, короля его милости, который его милость писалъ до пана Миколая жь Радивиловича о кривдахъ и о повинахъ, которые месту Смоленскому часу его держанья делалися [...]*;

bandant primesti darbus, susijusius su pilimi (pabrėžtina, jog, daugeliu atveju, rūpinimasis pilies ir miesto, ypač jei miestas nebuvo apjuostas gynybine siena, gynyba buvo pagrindinė miestiečių pareiga, susijusi su valstybinių funkcijų atlikimu) ar kitas miestiečiams nebūdingas atlikti funkcijas. Tuo pačiu, buvo atskiriama ir teisminė atsakomybė, pagal kurią, kiekvienas, priklausantis konkrečiai jursdikai, turėjo atsakyti prieš tiesioginį tos sistemos pareigūną. Štai vienas iš pavyzdžių, reprezentuojantis XVI a. pradžios Voluinės žemės skirtingų teisminių priklausomybių situaciją: [...] *A далеи старосте на замьку нашомь судити княскихъ и паньскихъ и земляньскихъ людеи [...]*¹⁷⁰. Taigi, jau XVI a. pradžioje matome egzistavus pilies teisminę jursdikciją¹⁷¹, kuri tik po 1564–1566 m. reformos bus teisiškai ir instituciškai įtvirtinta.

1509 m. Minsko miesto atvejis iliustruoja didžiojo kunigaikščio vietininko teisminių funkcijų ribų peržengimą kišantis į miestiečių teisenos reikalus, bei teismo proceso vykdymą, įvesdinant savo diečkus etc.¹⁷² Tokie dviejų struktūrų interesų susikirtimai, kaip rodo LM duomenys, buvo kasdienybė. Tačiau neretai atrodo, kad tiek pats didysis kunigaikštis, tiek ir jo vietininkas nelabai tiksliai žino ar nesusikalba tarpusavyje, kur prasideda ir kur baigiasi, tam tikra teritorinė jursdikų ir/ar atskirų individų priklausomybės teisminei sistemai, riba¹⁷³. Pastarąją situaciją, o tiksliau to laikmečio miesto ir pilies santykių ir subordinacijos teritorijai ir žmonėms neaiškumą išraiškingai iliustruoja 1531 m. Kauno miesto konfliktas su didžiojo kunigaikščio pareigūnais¹⁷⁴. Tikėtina, kad panaši situacija miesto ir pilies santykiuose atkartoję to laikmečio jau minėtą žemėvaldos struktūrą. Tuo tarpu įeigų fenomenas tik dar labiau sustiprina tokios dviprasmiškos situacijos tarp miesto ir pilies realumą.

Pilies ir miesto kasdienybė formavosi nuolatinės priešpriešos ir priešstatos sąlygomis. Tai buvo sąlygota skirtingų struktūrų sąrangos ypatumų, tiek nuolatinio viduramžiams būdingo persipynusio ir neaiškaus pavaldumo konteksto. Teritorijų ir jose gyvenančių individų atskaitomybė

¹⁷⁰ LM, Užrašymų 25, Nr. 36, p. 102.

¹⁷¹ Ю. Кяупене, Книги вильнюсского замкового суда XVI в. в составе Литовской Метрики, in: Lietuvos Metrika, 1988 metų tyrinėjimai, Vilnius, 1992, p. 71–84.

¹⁷² RIB, T. XX, No. 57, с. 602–603, [...] *жаловали намъ мешчане Меньскии на наместника Менского князя Богдана Ивановича [...] Приказали князю Богдану: штожъ онъ черезъ то не маеть ихъ ни судити, ани рядити, и децкихъ на нихъ не давати [...] мають они права своего Маитбарского вжывати, и справоватися, подлугъ права своего [...]*;

¹⁷³ Ibid., No. 251, с. 837–838, 1502 m. Polocko miestiečių konfliktas su didžiojo kunigaikščio vietininku Stanislovu Glebavičiumi: [...] *Ино намъ ся видело и патомъ раде нашой, штожъ замку нашому Полоцькому шкодно и наместникъ нашъ прысудовъ никоторыхъ не маеть, и для того прьдали есмо пану Станиславу въ городскии присудъ сельскихъ путниковъ. А наместнику [...] того права не [...] не рушити [...]*.

¹⁷⁴ LM, Užrašymų 15, Nr. 97, p. 130–132, [...] *и улицу деи, которая здавна была у присуде замьковомъ [...] абыхмо тую пуцу и перевоз на Немъне казали тебе прьвернути къ тому замьку нашому [...]ихъ перевоз тежъ отънял в нихъ, и прьвернулъ къ замьку нашому [...]И тую улицу, з дома и з мешчаны, которую еси къ замку нашому был прьвернулъ, и перевозъ на Немъне къ месту на себе теж мети, и мость на реце Еси, и тое именье, которое они купили у князя Мхаила Глинского со вьсими людми и землями къ своимъ рукамъ держати водле привилевъ предковъ нашихъ и нашихъ.*

buvo sporadiška, neturinti aiškios apibrėžties, nuolat kintanti. Tai buvo to laikmečio gyvenimo norma. Galiausiai, miestas LDK taip ir neįgavo tokio reikšmingo vaidmens, kokį jis suvaidino Vakarų Europoje. Miestas čia taip ir liko bajorijos, diduomenės ir centrinių pareigūnų šešėlyje. Pastarųjų valdžią išreiškė pilis, kuri šiame kontekste suvoktina siaurąja, kaip architektūrinis objektas, ir plačiąja, kaip struktūruota erdvė, reikšmėmis

V. PILIES SOCIALINIS MECHANIZMAS

1. Socialinio „vidinio“ ir „išorinio“ pilies aparato formavimasis

Suvokiant pilį kaip erdvinę struktūrą, reikia skirti jos vidinę ir išorinę teritorijas, kurias skiria esminis bruožas. Pirmoji, apibrėžiama kaip erdvė, kurią riboja pilies sienos. Antroji yra anapus šių sienų, o jos teritorija neturi konkrečių ją nusakančių riboženklių. Šaltiniai pirmąją nusako lakoniškai, bet aiškiai: [...] *ecclesiam in castro nostro Vilnensi constructam et locatam [...]*¹⁷⁵. Rusėniškųjų pilių atžvilgiu galioja ta pati formulė¹⁷⁶. Išorinė pilies teritorija, neturėdama materialiai akivaizdžių nuorodų, šaltiniuose apibūdinama daug abstrakčiau: [...] *intranses terram Lethowie castrum dictum Bisenam [...]* *reliqua pars exercitus intravit dicti castris territorium [...]*¹⁷⁷. Taigi, pačios pilies teritorijos skirčių egzistavimas turėtų būti projektuojamas ir į skirtingų socialinių bei pareigybinių mechanizmų susiklostymą, kurio raida XIV pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje pasižymi fundamentaliomis transformacijomis.

Pirmosios konkretesnės žinios, atspindinčios pilių socialinės struktūros ypatumus, yra žinomos iš XIII a. pabaigos–XIV a. pradžios. Iš pastarųjų jau aišku, kad pilyje reziduoja vietininkai (seniūnai, „kaštelionai“) su savo įgulomis¹⁷⁸, kurios buvo formuojamos iš besikristalizuojančio kilmingųjų sluoksnio. Visas šis procesas yra aptartas literatūroje¹⁷⁹, todėl ilgiau prie jo neapsistosime. Tačiau pabrėžtina, kad nunykstant Žemaitijos pilims, kitoms virstant dvarais, neabejotina, kad turėjo pakisti ir pilių įgulų funkcijos. Kita vertus, iškalbingas šiame kontekste Veliuonos seniūno Goštauto pavyzdys. Atkreiptinas dėmesys, kad XV a. pradžios Veliuonos apylinkių aprašyme minimas Goštauto kaimas¹⁸⁰.

Iš to išplaukia, kad vietinė diduomenė ir jos žemėvalda turi būti siejama su valstybinių funkcijų atlikimu, t. y. didžiojo kunigaikščio pilių ir kiemų tinklo administravimu. Tokia samprata

¹⁷⁵ KDKW, Tekst A, s. 4; Nr. 4, s. 48; Nr. 33, s. 58–59; Nr. 173, s. 197. *Lites ac res gestae*, s. 152.

¹⁷⁶ KDKW, Nr. 563, s. 674, [...] *Item curia seu domus penes ecclesiam in inferiori castro ex antiquo cum toto eius sattu et area [...]*. Taip pat žr.: LM, Užrašymų 8, Nr. 313, p. 256; Nr. 425, p. 316–317.

¹⁷⁷ Peter von Dusburg, *Cronica terre Prussie*, S. 147, Taip pat: KDKW, Nr. 27, s. 44; Nr. 181, s. 208; Nr. 412, s. 477. *Lites II*, s. 137, [...] *quod castrum Veluna ac predium et territorium ipsius castris fuit et est fundatum [...]* *subiecta inter villas prescriptas in primo articulo et quasi centro earundem villarum et territorii ipsarum [...]*. Iš esmės, apibrėžiant išorinę pilies teritoriją, tiek XV a. pirmojoje pusėje, tiek ir XVI a., vartojama ta pati nusistovėjusi forma (*castrum cum omnibus et singulis curiis, districtibus etc.*); žr.: CEV, s. 794. Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки, Т. III, Вильна, 1898, Но. 10, с. 50; Но. 11 с. 51.

¹⁷⁸ Peter von Dusburg, *Cronica terre Prussie*, S. 152, Nr. 238, [...] *In hoc castro fuit Surminus capitaneus, et errant cum eo CXX viri bellicosi [...]*; S. 159, Nr. 239, [...] *Surminus castellanus ibidem vocatis ad se castrensibus [...]*; Wigand von Marburg, *Cronica nova prutenica*, S. 546–547, [...] *Gastot capitaneus [...]*.

¹⁷⁹ E. Gudavičius, *Lietuvos pašauktinės*, p. 68–69.

¹⁸⁰ *Ibid.*

neprieštarauja to laikmečio valdžios įgyvendinimo mechanizmams. Iš kitos pusės, nėra aišku ar ši Goštauto valda negalėjo būti beneficinė.

Sugrįžtant prie Žemaitijos pilių transformacijos, reikia dar kartą pabrėžti Goštautą, kurio palikuonis Albertas Goštautas XVI a. pirmojoje pusėje buvo vienas galingiausių LDK didikų. Žinoma, tai nesuteikia pagrindo daryti toli siekiančių išvadų, bet būtent šis pavyzdys leidžia svarstyti apie buvusių pilių socialinio kontingento transformacijas. Iš kitos pusės, Goštauto atvejis gali liudyti diduomenės išitraukimą į administracinės struktūros formavimo procesą. Didikai tampa valdovų pareigūnais, o pilis – jų administracinės valdžios centru. Šiaip ar taip, nunyktant pilių funkcijoms, formuodavosi kokybiškai naujos struktūros, kuriose „nusėdavo“ valdovui patikimi žmonės.

Kita vertus, paradoksalu, tačiau apie pilies socialinę struktūrą *Lithuania propria* XIV a. pabaigoje-XV a. pirmojoje pusėje žinoma dar mažiau, nei ankstesniais amžiais. Savaiame suprantama, tai nulėmė objektyvios priežastys. Iš kitos pusės, turėjo mažėti pilių įgulos bent jau XV a. pirmojoje pusėje, nors vidinių karinių konfliktų metu, tiek XIV a. pabaigoje, tiek ir XV a. ketvirtajame-penktajame dešimtmečiuose pilies įgula buvo būtinybė. Nepaisant to, pilys palaipsniui šioje teritorijoje virto rezidencinėmis, ką liudija Vytauto kai kurių pilių perstatymo akcija, tad turėjo kisti ir pilies socialinis pobūdis.

Žvelgiant iš administracinės pusės, įdomu tai, kad kai kurioms pilims nunyktant ir išsvirstant į dvarus, seniūnai arba išlikdavo, arba atsirasdavo kaip naujos socialinės tkrovės išdava¹⁸¹. Vadinas, persiformuojant struktūrai, paraleliai kisdavo ir teritorinė administracija, įgaudama naujas funkcijas. Tuo tarpu rusėniškųjų žemių atveju, nėra pagrindo kalbėti apie kažkokią žymesnę transformaciją pilies socialinės sąrangos mechanizme, kadangi pilis, kaip jau ne kartą minėta, visu aptariamuoju laikotarpiu išlaikė savo gynybines funkcijas, kurios ir buvo pagrindinis senosios struktūros konservavimo mechanizmas. Šią situaciją akivaizdžiausiai atskleidžia totoriams puolant LDK ir pastarosios konflikte su Lenkija dėl rusėniškųjų Podolės ir Voluinės teritorijų¹⁸².

Tačiau pilyse atliekamą visuotinę gynybos prievolę ir tam formuojamas įgulas reikia aptarti išsamiau. Visų pirma, iš XV a. pabigos-XVI a. pradžios kaip senas paprotys atsiskleidžia sargavimo pilyse prievolė¹⁸³. Tai turėjo dar XV a. viduryje atkti Sudervės bajoras Jočys¹⁸⁴. Vadinas, karo

¹⁸¹ R. Petrauskas, Lietuvos diduomenė, žr.: Lietuvos didikų prozopografija, seniūnai: p. 310, Alytaus ir Nemunaičio; p. 312, Darsūniškio, Dubičių; p. 313, Gubingių, Eišiškių; p. 315, Kernavės; p. 316, Krėvos; p. 317, Maišiagalos; p. 318, Medininkų, Merkinės; p. 323, Ukmergės, Užpalių; p. 324, Veliuonos. Šiuos duomenis reikia vertinti bendrame pilių išvirtimo dvarais kontekste.

¹⁸² J. Długossii, Opera omnia, T. IV, s. 198, [...] *Et licet castrum Kyow obsidione cinxisset et eius obsidionem aliquanto tempore continuasset [...]*; T. III, s. 560–561, [...] *Podoliae terram et castra Wladislaus Rex recuperat et suas eis praeficit [...]*; [...] *ad castrum Kamyenyecz expugnandum operam novat, bombardisque illud qualitat [...]*; T. V, s. 90, 102, 107, 115.

¹⁸³ E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės, p. 52.

tanyba nebuvo pilnai atsiskyrusi nuo tam tikrų prievoliųjų ūkiniųjų funkcijų. Bet tai sakytina apie žemutinio sluoksnio bajorus. Tai konceptualiai aptarė Gudavičius¹⁸⁵. Iš to išplaukia, kad XIV–XV a. pilies įgulos buvo pakankamai socialiai mišrios: viršutinė valstietijos ir žemutinė bajorijos dalys buvo pilių įgulų norma. Panaši situacija išlieka ir XVI a. pirmojoje pusėje. Vadinasi, pilių įgulų socialinis turinys ne itin tepasikeičia. Visų pirma, tai liudija socialinę stagnaciją, atspindinčią archaišką visuomeninę struktūrą. Tačiau XV–XVI a. sandūroje pasienio pilyse pasirodo pirmieji algininkai¹⁸⁶. Nepaisant to, pilių gynybos pobūdis išlaiko savo visuotinumą, ypatingai tai pabrėžtina kalbant apie pasienio piliis¹⁸⁷ ir apie pastarųjų sargybą. Klausimas kyla kokių lygiu ši prievolė galėjo būti paplitusi *Lithuania propria*? Jei ji ir buvo praktikuojama šioje LDK teritorijoje, tai tikrai negali būti abejonių, kad jos reikšmė buvo nepalyginamai mažesnė¹⁸⁸, ką liudija vienas LM Teismų bylų aktas, kuriame Rodūnės valsčiaus žmonės skundžiasi Vilniaus tįjūnu Šimka, kuris jiems įvesdinėja naujoves ir verčia juos budėti Trakų pilyje. Akivaizdu, jog jiems tai buvo neįprasta, nors, didysis kunigaikštis savo sprendime visgi nurodo jiems atlikti šią prievolę. Vertinant XVI a. LDK bendrą pilių kontekstą, skirtumas tarp šių LDK regionų daugiau negu akivaizdus, o LM¹⁸⁹ ir XVI a. vidurio pilių inventoriai tai tik dar kartą patvirtina, jau nekalbant apie nekintančią didžiojo kunigaikščio retoriką seimų metu.

Pilių įgulos įvardinamos kaip vidinės pilies teritorijos dalis, buvusi neatskiriamas šios struktūros segmentas. Kita vertus, ūkinį pilies charakterį išreiškė įvairių socialinių grupių atstovai. Kiek sunkiau nustatyti jų koncentracijos tikslią topografiją, t. y. ar jie priklausė pilies vidinės teritorijos socialiniai struktūrai. Pastarąją problemą, bent jau apytikriai, leidžia nustatyti XVI a.

¹⁸⁴ K. Jablonskis, Nauji Vytauto laikotarpio aktai, in: Praeitis, T. 2, Kaunas, 1933, p. 408.

¹⁸⁵ E. Gudavičius, Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a., in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 148–149.

¹⁸⁶ E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės, p. 111.

¹⁸⁷ Ф. И. Леонтович, Крестьянский дворъ въ Литовско-русскомъ государстве, Санктпетербургъ, 1897, с. 270–279.

¹⁸⁸ LM, Teismų 8, Nr. 24, p. 39, [...] жаловали люди Радуѣское волости на пана Шимька, тивуна виленского, и жбы имъ новину уводил, велитъ имъ у замьку Троцькомъ кликати [...] Его милость господарь, тыхъ речей выслушавшы, оставил тыхъ радуньцовъ при ихъ листехъ, не мають з людми тяглыми служити службы тяглое и дякол давати, нижели мають [...] на замьку Троцькомъ кликати [...].

¹⁸⁹ Ibid., Nr. 184, p. 98, [...] Прото ж, штобы твоя милость с того воеводства своего зъ замьку нашего Полоцького, обобравши двухъ боярыновъ [...] а с того замку нашего, штобы, твоя милость, не зеждчал и самъ своею парсоною и з служебьники своими на немъ мешькал у доброй опатрѣности и во сторожы, и, будучы тамъ [...]; LM, Teismų 10, Nr. 109, p. 73, [...] А потомъ поведилъ намъ Киянинъ, и жъ и онъ з розказанья господарьского отеждаетъ на службу его милости господарьскую до замьку Полоцького [...]; LM, Užrašų 12, Nr. 686, p. 626, [...] Которыи пушкар наши на имя Марко Забрыйькии мешькал на замьку нашомъ Берестыи [...] А такъ мы и теперь его вмовили на томъ замьку нашомъ Берестыи мешкати [...]; Nr. 735, p. 577, [...] Literae receptinis rohtmagistri in servitium militare cum quinquaginta peditibus propter defensionem arcis Polocensis (...) quia nobilem Nyeczyczky suscepimus in rotmagistrum nostrum cum quinquaginta peditibus pro tuitione et conservacione castris nostri Polocko [...]; LM, Užrašų 15, Nr. 138, p. 175–176, [...] бояре, и дворане нашии у повете Киевьскомъ, и около Мозыра, и Вручого, и у Волевъщыне имения свои маають, абы кождыйи з нихъ с тыхъ именеисвоихъ, большыи преложенеишыи князи и панове, нехаи бы слугъ своихъ, водле тыхъ именеи выправившы, до того замьку нашего Киевьского послали [...] И штобы вси до того замьку нашего были [...].

inventorių medžiaga, kurioje palyginti išsamiai atsiskleidžia pilies vidinės teritorijos ūkinis pobūdis, formuojantis kontrastingą to laikmečio šios *micro* teritorijos socialinį vaizdą. Tikėtina, kad ši XVI a. pilies vidinės teritorijos socialinė situacija nebuvo būdinga tik šiam šimtmečiui. Jau XIV–XV a. sąvartoje galima aptikti panašias socialines struktūras pilių vidinėse teritorijose. Kita vertus, skirtumas, priklausomai nuo LDK erdvės ir laiko, turėjo būti pilių vidinės teritorijos kiekybiniame ir turinio santykyje. Antra vertus, nėra aiški problema, istoriografijos absoliučiai nenagrinėta, kokių bendrų sąlyčio taškų galima būtų ieškoti pilies teritorijos socialiniame mechanizme tarp Žemaitijos, *Lithuania propria* ir rusėniškųjų teritorijų. Jau buvome aptarę, jog priklausomai nuo vietinių sociopolitinių aplinkybių, priklausė apskritai pilies tam tikroje teritorijoje genezė ir raida. Tą patį galima būtų teigti ir apie skirtingų teritorijų pilių socialinės charakteristikos bruožus. Nepaisant to, vienu atžvilgiu aišku, kad pilies vidinėje teritorijoje tam tikrų posesijų valdymas buvo socialinio prestižo dalis, išreiškianti asmens statusą. Šį procesą šaltinių duomenimis jau galima užčiuopti XIV–XV amžių sąvartoje, tuo tarpu XV–XVI šimtmečių sandūroje šis procesas tampa akivaizdus¹⁹⁰. Kalbant konkrečiau, nuo pačios aptariamojo laikotarpio pradžios galima aptikti pilies vidinėje teritorijoje išsidėsčiusias valdas, kurios XVI a. pirmojoje pusėje tampa plačiai paplitusiu reiškiniu. Tai, žinoma, tuo pačiu atliepia ir LDK socialinės kreivės formavimosi ypatumus.

Sugrįžtant prie pilies vidinės teritorijos ūkinės socialinės terpės, pabrėžtina, kad Žemaitijoje, dėl socialinio šios teritorijos išskirtinumo, tokios visuomeninės konfigūracijos, kokia ji aptinkama XVI a. rusėniškosiose teritorijose, susiklostyti negalėjo. Infrastruktūriškai Žemaitija buvo išsivysčiusi silpniausiai, kas atsispindėjo ir jos socialiniame bei pareigybiniame mechanizmuose, kurie negalėjo būti plėtojami tokia linkme, kokia jie vystėsi *Lithuania propria* ir rusėniškosiose LDK teritorijose. Antra vertus, XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje nnykus/pakitus pilių struktūroms, socialiniams pilies mechanizmams tiesiog nebebuvo vietos kur skleistis.

Lithuania propria šiuo atveju nustatyti ir detalizuoti situaciją problematiškiau. Visų pirma, nėra išlikusių šios teritorijos pilių inventorių. Tuo pačiu, LM knygų informacija, nušviečianti Lietuvos siaurąją prasme ir rusėniškųjų teritorijų pilių situaciją, pasiskirsčiusi labai netolygiai. Bet tai jau objektyvus faktorius, suponuojantis to laikmečio sociopolitinę tikrovę. Galiausiai, tačiau šiuo atveju tai jau atskiro tyrimo klausimas, reikia nagrinėti ir atsižvelgti į bendrą socialinį šių teritorijų kontekstą, kartu pasinaudojant dvarų inventorių bei didžiojo kunigaikščio nurodymų valstybinių

¹⁹⁰ Lites ac res gestae, s. 152, [...] in domo Czupurne in castro Vilnensi [...]; LM, Užrašymų 1, Nr. 57, p. 33; Nr. 59, p. 34; Nr. 121, p. 44; Nr. 132, p. 46; Nr. 201, p. 56. KDKW, s. 687, [...] in curia magnifici domini Nicolai Radzyvilouicz in palacio superiori in arce Wilnensi inferiori sitto [...]; LM, Užrašymų 8, Nr. 302, p. 250–251; Nr. 306, p. 252; Nr. 307, p. 252; Nr. 313, p. 256; Nr. 325, p. 263–264; Nr. 411, p. 310; Nr. 429, p. 320.

dvarų valdytojams teikiama informacija¹⁹¹, kuri, šiuo konkrečiu atveju, leistų sieti Vilniaus ir Trakų pilių sąryšius su aplinkiniais dvarais ir pastarųjų ūkinius sąryšius.

Pilies išorinės (*macro*) teritorijos socialinė bazė topografiškai žymiai plačiau pasklidusi po piliai priklausančią teritoriją ir neretai gana sunkiai identifikuojama, kadangi, kaip jau minėta, teritorinis tam tikros teritorijos nevienalytiškumas buvo to laikmečio visuomenės gyvenimo norma ir sąlyga, todėl neretai tiek patys pilių ar dvarų valdytojai „primesdavo“ vietiniams gyventojams tam tikrus darbus ir prievoles, kurios jiems būdavo svetimos. Visgi XVI a. LM ir pilių inventorių duomenys įgalina nustatyti pilies išorinės teritorijos plačiai erdvėje išsimėčiusius socialinius mechanizmus. Tuo tarpu XIV–XV a. sandūros dokumentai apie pilį aptarnaujančias socialines kategorijas užsimena, tam laikmečiui būdinga abstrakčia kalba [...] *kmethones et incolae* [...] ¹⁹². Šiomis „nelaisvojo-žmogaus“ „gyventojų“ sąvokomis apibrėžiamas labai platus kontingentas individų, buvusių tiesioginiame didžiojo kunigaikščio ir jo vietininkų pavaldume. Visgi, abejonių nekyla, jog tuo laiku egzistavo žymiai platesnis socialinių kategorijų kiekis, kurį aptarėme kalbėdami apie pilies sociotopografiją. Būtent pastarąją tiesiogiai ir atliepia pilies išorinės teritorijos socialinės charakteristikos vaizdas. Jau XV a. pabaiga–XVI a. pradžia datuojamame Vitebsko pilies inventoriuje galima atrasti socialinių kategorijų pliuralizmą, nors ir šiuo atveju, išvardinant keturias tijūnijas, pavaldžias Vitebsko piliai, didžiąją dalį sudaro nelaisvoji šeimyna [...] *челяд невольная* [...], šalia kurios rikiuosi: žirgininkai, rogininkai, žygūnai [...] *конюхи, санники, нарочники* [...] ¹⁹³.

¹⁹¹ Рvз.: Законодательные акты Великого Княжества Литовского XVI–XVI вв. Ленинград, 1936, Но. 10, с. 30, 33, [...] *Теж жыта наши данныи и овсы, то есть, дякла, державцы наши абы суполно до городничого отдавали, а с подданных наших то ма быти о светом Симоне Иуде выбирано; которое жыто и овес городничими нашии, в каждом повете, кожного году мають водле торгу продавати, а пенязи до скарбу нашого отдавати. [...]; Також абы замковыи врядники, так замку Виленского, яко и Троцкого до инших дворов наших не стали децких своих: бо то есть великая сказа подданным нашим и замешанье во всих дворех наших, а овшеки, ижь то больши чинят они для своих пожитков, а не для оправы замковое, штоб того дозреть, чого который замок потребует. А о том иж бы замковый врядник мел завжды порозумееть и розмову с урядникими або с державцами тых дворов, которые повинны службы до замку служити, того больши стерегучи, яко бы подданныи наши лупежством непотребным не были утиснены, а оправы вси замковыи за згодою врядников были справлены.*

¹⁹² CEV, s. 794. [...] *Eximimus insuper et monibo liberamus omnes et singulos kmethones et quosvis incolae castris [...] ab omnibus laboribus et angariis aliorum nostrorum castrorum et curiarum.* Iš šio 1428 m. Vytauto dovanojimo rašto galima daryti išvadą, jog tam tikros gyventojų grupės turėjo atlikti angarijas ne tik „savajai“ piliai.

¹⁹³ Любавский, Областное деление, с. V (Приложения, инвентари конца XV и начала XVI века). DMA, с. 93, 94, 95, 112–113, 121, 122, 125, 126, 128–130, [...] *челяд невольная, машталеры, рыкунья, слуги путныи, бортники, млынар, куничники, пушкарри, слесары, кушнерь, огородники, ганчары, ковшовники, бобровники [...].* Paeiliui: nelaisvoji šeimyna, vyresnieji žirgininkai, rykūnė (vyriausia namų darbų prižiūrėtoja dvaruose), kelio tarnai, barčiai, malūnininkas, kiaunininkai, patrankininkai, šaltkalviai, kailiadirbys, daržininkai, kaušininkai (dirba kaušus iš medžio), bebrininkai.

Vėlesni XVI a. pilių inventoriai, kuriuose surašytos piliai pavaldžios teritorijos (kaimai, dvarai), nurodo ir tose teritorijose gyvenančių žmonių duokles bei prievoles¹⁹⁴.

Pilių statymo ir remontavimo prievolė buvo visuotinė, tačiau išskirtinai tai pabrėžiama rusėniškosiose teritorijose, kur ir miestiečiai buvo be išimčių įpareigoti vykdyti pilies darbus. Tuo tarpu iš 1495 m. sprendimo Vilniaus miestiečiams aiškėja, kad su pilimi susiję darbai čia nebuvo įgavę tokio masto ir reikšmės¹⁹⁵. Visa tai tik patvirtina jau ne kartą išsakytą mintį, kad pilis apskritai ir su ja susiję socialiniai, administraciniai bei ūkiniai aspektai buvo sąlygoti konkrečios sociopolitinės erdvės konjunktūros.

Nenutrūkstamos šaltinių grandinės, bent jau iš dalies nusakančios socialinį LDK pilies tuirinį, nėra. Todėl nelieka kitos išeities kaip žvelgti į pilies vidinės ir išorinės erdvės socialinę sudėtį retrospektyviai. Nėra abejonių, jog tarp XIV a. pabaigos ir XVI amžiaus pirmosios pusės yra priežastinis ryšys. Visgi ši koreliacija atskiruose LDK regionuose pasireiškė skirtingai. Nuo XV a. pradžios reikia kalbėti tik apie Lithuania propria ir rusėniškųjų pilių socialinę sudėtį. Žemaitijoje pilies sociumas turėjo lemtingai kisti, nes pilys čia nunyko ar virto dvarais. Šiame šioje transformacijoje pakito ir su pilimi susijusių socialinių kategorijų funkcijų esmė. Visgi valdovo dvarai, išvirtę iš pilių, aplink save telkė ir organizavo teritoriją, kuri buvo tiesiogiai jiems pavaldi. Tuo tarpu valdovo dvarų ir pilių tinklo plėtimas šioje teritorijoje buvo apribotas.

Lithuania propria pasižymėjo vienu esminiu bruožu. XIV–XV sandūroje pilys čioje teritorijoje įgavo rezidencijos pobūdį. Galimas daiktas, tai galėjo sąlygoti ir pačių pilių socialinę charakteristiką. Dalis pilių, išvirtusių dvarais, turėjo suformuoti grynai ūkinį valdovo valdų branduolį. Apie išlikusias pilis, o konkrečiai jų vidinės teritorijos sociumą, kalbėti sudėtinga. Žinoma, Vilniaus Aukštutinė ir Žemutinė pilys yra visiškai atskiras atvejis, kuris turėtų būti aptartas atskirai ir absoliučiai kitokio pobūdžio darbe (vien ką pasako Aleksandro Jogailaičio išlaidų knygos etc.). Galiausiai, išorinė pilių teritorija buvo apspręsta čia išsidėsčiusių valdovo dvarų socialinės padėties. Tačiau pilims šioje teritorijoje bent jau iš dalies praradus strateginę ir gynybinę funkcijas, pakito ir jų socialinis pobūdis. Kaip konkrečiai, pasakyti sunku, tačiau įgulų vaidmuo turėjo sumažėti bent jau taikos metu. Ūkinis valdovo dvarų tinklas, būdamas pakankamai tankiai

¹⁹⁴ АЮЗР, Ч. VII, Т. II, с. 4, [...] *А мещане вси на толоку ходять жита жати и сено косити [...]десять чоловековъ; плдымъцину дають а на толоку на одну ходять. А двое робятъ въ томъ селе въ Тетереѣ гоны бобровые, два наймомъ гонивали осподарскимъ, а инде бортници гонять у Чюдновской же волости [...].* ЛМ, Ревізіі Українських замків 1545 року, с. 213, [...] *замокъ повинни робити вси мещане ме Веницкого всимъ засобом без кождых делниц [...].*

¹⁹⁵ РІВ, Т. XXVII, Но. 60, с. 579–571, [...] *Били намъ чоломъ войтъ [...] што есмо жадали ихъ о мостъ передъ замкомъ нашымъ, абы они для спешности мостъ тымъ боржей местомъ замостили [...] передъ городом замостили всимъ местомъ [...] И мы, доведавшыся давности, штожь мещане Виленские перво сего николи мосту передъ городомъ не моцывали, имъ тое откладаемъ [...] нижли маеть волость наша тотъ мостъ мостити по давному [...].*

išvystytas, tuo pačiu turėtų būti siejamas ir su išlikusiomis pilimis, tad pilių *Lithuania propria* situacija turėtų būti suvokiama ir interpretuojama tik tampriame sąryšyje su valdovo dvarų tinklu. Visa tai ir lėmė pilių sociumo transformacijas.

Rusėniškosios teritorijos, būdamos nuolatiniam jėgų įtempimo kontekste, išlaikė visas piliai būdingas funkcijas. Kintant jėgų įtempimo laipsniui, kito ir pilies sociumo padėtis. Tačiau aišku yra viena, kad nuolatinių įgulų pilyse buvimas buvo ar bent jau turėjo būti kasdienybė. Pilies gynyba, iš esmės, buvo visos jai pavaldžios teritorijos prievolė. Algininkų atsiradimas akivaizdžiai rodo pilių situacijos sudėtingumą jas ginant. Pilies aptarnavimo ir su tuo susijusių jai priklausančių teritorijų ir pastarųjų socialinių kategorijų gausa, atspindi jėgų įtempimo laipsnį. Tai dar kartą tik patvirtina iš valstybės branduolio teritorijos siunčiami žmonės ir ištekliai pilių aprūpinimui ir jų statybai. Vadinasi, tai jau neabejotinas faktas, kad rusėniškosios teritorijos nebesugebėjo pačios atlaikyti stiprėjančių puolimų. Tikėtina, kad gyvybiniai ištekliai seko taip pat, todėl pilių „personalui“ buvo būtinas pastiprinimas iš valstybės branduolio. Galima teigti, kad būtent tokių sąlygų kontekste rusėniškųjų žemių pilys išlaikė ir išplėtojo spalvingiausią pilių socialinį mechanizmą, kadangi šiose teritorijose to reikalvo pati kasdienybė.

2. Pilies pareigybių organizacija

Jau XIII–XIV a. sandūroje Žemaitijos ir *Lithuania propria* pilyse minimi seniūnai. Be abejonės, jie nebuvo vien tik pilių ir jų teritorijų kariniai vadai. Nors ir nėra tai apibūdinančių šaltinių, tačiau juos paskirdamas didysis kunigaikštis suteikdavo pastariesiems teisingumo vykdytojo teises. Pilis nebuvo vien tik karinis-gynybinis objektas. Kartu ji konstitavo kokybiškai naujus valžios įgyvendinimo mechanizmus, kurie organizaciškai, o palaiptinai ir teisiškai telkė bei disciplinavo jai pavaldžią teritoriją. Tačiau apie XIV a. pilių pareigūnus ir jų funkcijas kažką konkrečiau pasakyti sunku, todėl reikia remtis vėlesniais XVI a. šaltiniais, kuriuose ryškėja administracinės, ūkinės ir teisminės pilies bei jos pareigūnų funkcijos.

Tiesiogiai centrinės valdžios valdžios pareigūnai, rezidavę pilyse, vadinasi, valdovo vietininkai skirtingose LDK teritorijose, buvo vaivados ir seniūnai. Jie atliko pagrindines konkrečios teritorijos administravimo ir teismines funkcijas¹⁹⁶. Ūkinės, pilių įtvirtinimo, įgulos išlaikymo funkcijos buvo patikėtos pilininkams (horodnyčiams), kurie buvo tarpininkai tarp vietos žmonių ir

¹⁹⁶ Любавский, Областное деление, с. 522–523. Plg.: XII a. Anglijos pilių personalo ir pareigūnų (šerifo, konsteblio) kaip administratorių ir teisingumo vykdytojų funkcijos pilyse, žr.: T. H. Round, *The Staff of castle in the Twelfth Century*, in: *The English Historical Review*, Vol. 35, No. 137 (Jan., 1920), p. 90–97; R. R. Heiser, *Castles, Constables, and Politics in Late Twelfth-Century English Governance*, in: *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 32, No. 1 (Spring, 2000), p. 22–23.

pilies. Pilininkai rezidavo pagrindinėse LDK pilyse (Vilniuje, Trakuose, Kaune, Gardine, Naugarduke, Minske, Breste, Polocke, Vitebske, Smolenske, Kijeve, Lucke, Vladimire, Kremenece). Tuo tarpu raktininkai pilių ūkyje buvo atsakingi ne tik už medaus, bet ir apskritai už natūrinės duokles, kurios aptariamam laikotarpiu buvo dominuojančios, bei piniginius mokesčius iš aplinkinių teritorijų¹⁹⁷.

Išskirtinai pilies pareigybiniame kontekste atrodo pilies teismo pareigūnai: seniūnas, raštininkas, diečkus, žvelgūnas, kurie tvarkė su pilies jurisdikcija susijusius reikalus¹⁹⁸. Tokia išbaigta organizacija LDK pradėjo formotis tik nuo XV a. antros pusės. Visgi mums ne tiek svarbūs jų funkciniai sąryšiai, bet kaip šių pareigūnų sąsajos su pilimi kaip struktūra atspindi LDK bendrą pilių situacijos kontekstą, kadangi pilies jursdika ir jos pareigūnai išreiškia vietos socialinę situaciją ir pilies kaip skirtingos subordinacijos mechanizmo pobūdį. Pareigūnų aparatas konkrečioje erdvėje visada yra sąlygotas vietinių realių.

Štai pavyzdžiui pilininko pareigybės buvimas tam tikroje pilyje suponuoja pastarosios pobūdį. O atsižvelgus į tai, kad pilininkai rezidavo ir vykdė savo funkcijas tik svarbiausiose LDK pilyse, peršasi išvada, jog darbų kompleksas ir jų svarba pilininko pareigybės reikalavo tose vietose, kur ji buvo būtina. Iš to išplaukia ir paties pilies ūkio dydžio bei jo įvairių poreikių patenkinimo funkcijos. Taigi, būtina atkreipti dėmesį į skirtingų LDK teritorijų pilių pareigybinį pobūdį. Žemaitija šioje situacijoje akivaizdžiai iškrenta iš bendro LDK konteksto, kuriame tiek *Lithuania propria*, tiek ir rusėniškųjų teritorijų pilių ir jų teritorijų pareigūnai buvo pasiskirstę tolygiai, nors ir būta nemažų socialinės ir administracinės sąrangos skirtumų tarp šių LDK teritorijų.

Pilies pareigūnai ir jų pareigybiniai ryšiai tiesiogiai išreiškė (nors šaltinių duomenimis ir nevisada) didžiojo kunigaikščio kaip suverenaus valdovo statusą, nes, visų pirma, teisingumas buvo vykdomas monarcho *Dei gratia* vardu. Itin išraiškingai to laikmečio pilies sampratą nušviečia vienas 1542 m. LM teismo bylų aktas, leidžiantis suvokti, jog pilis yra tiek simbolinis, tiek ir tiesioginės suverenio valdžios, tarp monarcho ir amorfiško sociumo, mediatorius: [...] *у везеньи в замку Виленскомъ посажонъ [...] пришла в замокъ и просила, абы листъ чести казалъ, который мужъ мой ему на себе дал, онъ дяку лист чести казалъ [...] пришли они до замокъ и просили, абыхъ ей листъ указалъ [...] тут на замьку кзвалту не боися [...] до замьку приведено [...] Я*

¹⁹⁷ Акты Литовско-русского государства, Но. 26, с. 59–60; Но. 40, с. 69; Но. 44, с. 72.

¹⁹⁸ LM, Teismų 8, Nr. 399, p. 186, Nr. 297, p. 131, [...] *в замьку у Луцьку перед старостою луцькимъ [...]*; LM, Užrašymų 15, Nr. 89, p. 126, [...] *и писаръ замьковыи Олехно Станьковичъ [...]*; Nr. 14, p. 62, [...] *воеводина и минуты с книгъ замьковых перед нами на то покладала [...]*; LM, Užrašymų 25, Nr. 36, p. 102, [...] *а далеи старосте на замьку нашою судити князскихъ и панскихъ и земляньскихъ людеи [...]*; LM, 8 – oji Teismų, Nr. 186, p. 99. Taip pat apie žvelgūno kaip teismo pasiuntinio pareigas žr.: LM, 10 – oji Teismų, Nr. 25, p. 30; Nr. 78, p. 53; Nr. 177, p. 112; Nr. 201, p. 127. [...] *а маеть ему [...] пенезеи давати [...] перед вижомъ городовымъ [...]*.

зъ замъку его спустити не хотел [...] А я пошол до ворот пустити в замок [...] тут згинути не можетъ, бо замокъ замъкнен [...] одно врадникъ замъковый, а кгда жъ то тот врадникъ сознал, ижъ ему о безпечъность прирекалъ, што есть такъ, **ижъ в замъку господарьскомъ никому кзвалтъ бытии не можетъ [...]**¹⁹⁹.

¹⁹⁹ LM, 11 – oji Teismų, Nr. 48, p. 58–59.

IŠVADOS

1. Pilis europiniame kraštovaizdyje iškyla kaip vidinio teritorinio susiskaldymo išdava, kurią sąlygojo susiformavusi sociopolitinė konjunktūra. Tai vyko skirtingu laiku konkrečioje erdvėje. Ši Europos erdvių nevienalaikiškumą apsprendė daugelis faktorių. Konkreti socialinė konfigūracija ir egzistavusios politinės situacijos nestabilumas, vienas kitą papildydami suformavo tokią sociopolitinę terpę, kurioje radosi palankios aplinkybės išsikristalizuoti asmeniniams galios centrams, kurių išraiška buvo stambiosios žemėvaldos kompleksai su palaipsniui atsirandančia pilies struktūra.

2. Viduramžių Europos regionų sociopolitinės sąrangos raida buvo skirtinga ir netolygi. Kokybiniu lūžiu reikėtų laikyti „luomo legalizavimosi“ procesą, kuriame išryškėja „dviejų feodalizmo laidų“ koncepcija, žyminti faktinę ir teisinę disponuojamos valdžios išsiskaidymo puses.

3. Lenkijoje vidinę decentralizaciją lėmė teritorinis susiskaldymas, *jus ducale* ir XIV a. antrojoje pusėje didikų iškilimas, siejamas su 1374 m. Liudivko Anžu privilegija.

4. Vokietijoje teritorinis susiskaldymas formavosi specifinėje germanų socialinės struktūros ir plačiai išvystytos alodinės žemėvaldos kontekste. Palaipsniui vokiškosiame žemėse įsitvirtino teritorinės kunigaikštiškos valdžios samprata. Kaip katalizatorius čia suveikė XII a. prasidėjęs kovos dėl investitūros ginčas. XIII a. pirmojoje pusėje imperatoriaus suteikta privilegija pasaulietiniams ir bažnytiniam didikams išreiškė egzistavusią faktinę situaciją, tokiu būdu atsisakant pilių statymo monopolio.

5. Tuo tarpu Ordino (Prūsijos ir Livonijos) atvejis išskirtinis, nes jis buvo užkariautos teritorijos šeimininkas, turėjęs neribotas teises užimtų žemių atžvilgiu. Esminė problema Ordino teritorijoje buvo ta, kad čia kirtosi keletos stambių žemėvaldos šeimininkų: Bažnyčia, Kapitula ir Ordinas.

6. LDK sociostruktūrinis heterogeniškumas apsprendė pilių regioniškumą, kuris skirstytinas į: Žemaitiją, *Lithuania propria* ir rusėniškąsias teritorijas. Žemaitijoje, su menkai diferencijuota socialine struktūra, lėtai besiplėtojančia stambiaja žemėvalda, autonomijos statusu ir menkai išvystytu didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų tinklu, nebuvo tinkamų sąlygų formuoti pastovesnėms pilių struktūroms. Pilys šioje teritorijoje nunyko XIV–XV a. pradžioje ir tik dalis jų peraugo į dvarus. Vėliau per visą tiriamą laikotarpį Žemaitijoje tik Kęsgailių giminė XVI a. pasistatė vienintelę Platelių pilį. Ši situacija atliepia Žemaitijoje vyravusią smulkiosios ir vidutinės bajorijos socialinę struktūrą, kurioje tiesiog nebuvo sąlygų rasti didikų pilims.

7. *Lithuania propria*, kurioje telkėsi valdančiosios dinastijos domenai ir pagrindinės LDK diduomenės tėvonijos, išsiskyrė tankiausiu didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų tinklu. Ši tinklą papildo vietinių kilmingųjų dvarų topografija šioje teritorijoje. Pora kilmingųjų pilių Lietuvos branduolio žemėse XIV a. greičiausiai atspindi abipusio glaudaus santykio tarp didžiojo kunigaikščio ir kilmingojo egzistavimą, o kartu, tikėtiną žodinę privilegiją.

8. Rusėniškosios teritorijos išsiskyrė savo socialine sandara ir istorine praeitimi. Čia buvo susidurta su teritoriniu susiskaldymu. Tam tikros valstybinės struktūros čia jau egzistavo prieš patenkant šioms teritorijoms į LDK sudėtį. Per visą XIV a. pabaigos–XVI a. pirmosios pusės laikotarpį pilis šiose teritorijose išlaikė gynybinio-karinio objekto svarbą, todėl transformacija čia nevyko pilies nenykimo kryptimi.

9. Pilis LDK teritorializacijos procese pasireiškė kaip teisioginės ir simbolinės valdžios išraiškos mechanizmas. Žemaitijoje didžiojo kunigaikščio teritorijos įsisavinimo galimybės buvo apribotos. Tad Žemaitijoje žinome tik keletą valdovo pilių atvejų. Rusėniškiosiose teritorijose jau buvo tam tikros senosios Kijevo Rusios valstybės struktūros, kurios buvo perimtos ir vėliau išplėtos. Taigi pilis radosi ir formavosi „tuščioje vietoje“ kaip suverenios galios išraiška, formuodama vietinę infrastruktūrą. Antra vertus, pilis tapdavo jau egzistuojančiose valstybinėse struktūrose „nusėdančiųjų“ valdovo žmonių atramos baze, tiesioginiu ir simboliu valdžios reprezentantu.

10. Pilies transformacijos vystėsi priklausomai nuo susiklosčiusių aplinkybių. Prarandant piliai savo funkcijas ji išvirsdavo į dvarą kaip ūkinį objektą, todėl pilių sunykimo koncepciją reikėtų keisti pilių transformacijos modeliu, kuriuo logiškai paaiškinamas pilies funkcijų kitimas kaip atsakas į vietinės socialinės tikrovės poreikius. Tuo pačiu, kai kurių pilių teritorinės struktūros tapo pavieto centrais, kas rodo nuolatinį tęstinumą tarp senųjų ir naujai besirandančių valstybinių struktūrų.

11. Paraleliai transformacija vyko ir socialiniame lygmenyje, kurio išraiška: didikų stambiosios žemėvaldos radimasis, centrinių valstybės pareigybių formavimasis, pokyčiai savimonėje ir pasaulėžiūroje – tai buvo tas socialinis ir kultūrinis kontekstas, kuriame pasirodė naujas fenomenas LDK pilių istorijoje – LDK didikų pilys XV a. pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje. Didžiojo kunigaikščio privilegijų suteikimas didikams pilies statybai atspindėjo didikų pretenzijas demonstruoti savo įtaką šalies valdymo organizacijoje. Taigi, persigrupuojant valstybės sociopolitinei konjunktūrai, lemtingai kito ir pilies situacija valstybėje. Pilis tapo ne tik valdovo, bet ir didikų galios bei statuso išraiška.

12. Pilis visa savo struktūra konstitavo aplinkinę erdvę, kuri tapo integralia jos pačios dalimi. Būtent sociotopografija atskleidžia pilies ir jos infrastruktūros formuotą mechanizmą – socialinių kategorijų išsibarstymą piliai pavaldžioje teritorijoje. Kartu pilys ir jų topografija buvo tiesiogiai susijusios su po 1387 m. pradėtu steigti *Lithuania propria* parapijų tinklu. Absoliuti dauguma parapijų fundacijų tarp 1387–1430 m. tiesiogiai sietina su tuo laiku buvusių pilių lokalizacija arba iš pilių išvirtusiais dvarais, kas tik patvirtina, jog nunykstant piliai kisdavo ir jos funkcinis pobūdis.

13. XV ir XVI a. sandūroje pastebima lygiagreti pilies ir miestelio genezė aiškintina didikų iniciatyvos atsiradimu, kuris buvo sąlygotas miestelio ir jo infrastruktūros teikiamos naudos. Tuo tarpu didysis kunigaikštis tiesiog buvo suinteresuotas LDK vidine infrastruktūros plėtra, o tuo pačiu, atsižvelgiant, jog absoliuti dauguma privilegijų išduota rusėniškosiose žemėse, gynybinio potencialo stiprinimu.

14. Pilies socialinis aparatas kito priklausomai nuo erdvės ir laiko konfigūracijos. Pilis turėjo savo vidinės ir išorinės teritorijų socialinius kontingentus, kurie turėjo skirtingas funkcijas. Karinės-gynybinės funkcijos buvo ne tik pilių įgulų prerogatyvos, bet, kalbant apie LDK pasienio sritis, kartu ir visos pilies teritorijos. Ši funkcija nepakito per visą aptariamąjį laikotarpį. Tuo pačiu akivaizdžiai atsiskleidžia ūkinio personalo svarba ir įvairių socialinių kategorijų gausa, atspindinti nuolatinio poreikio situaciją. Galiausiai, *Lithuania propria* laikytina kaip teritorija, kurioje pilis jau suvoktina daugiau kaip rezidencija. Ūkinis pilies pobūdis atsiskleidžia per gausias šioje teritorijoje egzistavusias dvarų struktūras. Taigi, pilies socialinis kontingentas kito, tačiau jo kaita LDK nebuvo tolygi, kadangi tokią situaciją diktavo sociopolitinis vietos kontekstas.

15. Pilies transformacijos buvo tiesiogiai sąlygotos konkrečių erdvės ir laiko sociopolitinių aplinkybių. Tokiu būdu, akivaizdus yra pilies kaip fenomeno daugiafunkciškumas, t. y. kintant nusistovėjusiai konjunktūrai, kisdavo pilies paskirtis bei funkcijos. Nuolatinė transformacija vyko tiek pilies socialiniame, tiek erdviniame-infrastruktūriniame lygmenyje, kurių rezultatai buvo kokybiškai naujų sociopolitinių ir valstybinių struktūrų formavimasis.

ŠALTINIAI

- Akta unji Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932.
- M. Baliński, Pisma Historyczne, T. I, Warszawa, 1843.
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882.
- LDK pavietų ribų nustatymo projektas (1565–1566), in: D. Vilimas, Lietuvos didžiosios kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588). Priedai, Vilnius, 2006, p. 199–218.
- J. Długossii, Opera omnia, T. III, Cracoviae, 1876; T. IV, Cracoviae, 1877; T. V, Cracoviae, 1878.
- Einhardas, Karolio Didžiojo gyvenimas, Vilnius, 2005.
- Imperatoriaus pasiuntinio Herberšteino 1517 ir 1526 metų kelionėse surinktos žinios, vertė D. Sklėriūtė, in: Kraštas ir žmonės, Vilnius, 1983, p. 54–61.
- K. Jablonskis, Nauji Vytauto laikotarpio aktai, in: Praeitis, T. 2, Kaunas, 1933.
- J. Jakubowski, Opis Księstwa Trockiego z r. 1387, Dodatek, in: Przegląd historyczny, T. 5, Warszawa, 1907, s. 44–46.
- Kazimiero teisynas (1468 m.), Vilnius, 1967.
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1948.
- E. Kotlubaj, Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich, Wilno, 1857.
- Lietuvos didžiosios kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, sudarė: A. Baliulis, E. Meilus, Vilnius, 2001.
- Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai, T. VI, Trakai, sudarė: A. Baliulis, Vilnius, 2008.
- Lietuvos metraštis, Bychovco kronika, Vilnius, 1971.
- Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žodynas, Vilnius, 1959.
- Z. Kiaupa, Pirmosios Kauno miesto privilegijos, in: LMSI, sudarė: Z. Kiaupa, E. Rimša, Vilnius, 1992, T. 2, p. 30–39.
- St. C. Rowell, Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezes, Priedas, in: Žemaičių praeitis, Nr. 8, 1998, p. 25–28.
- Lietuvos Metrika:
- Įrašų knyga 11 (1518–1523), Parengė: A. Dubonis, Vilnius, 1997.
- Užrašymų knyga 1, (1380–1584), Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius, 1998.
- Užrašymų knyga 3, (1440–1498), Parengė: L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius, 1998.
- Užrašymų knyga 6, (1494–1506), Parengė: A. Baliulis, Vilnius, 2007.
- Užrašymų knyga 8, (1499–1514), Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995.
- Užrašymų knyga 10 (1440–1523), E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius, 2001.
- Užrašymų knyga 12, (1522–1529), Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 2001.
- Užrašymų knyga 14, (1524–1529), Parengė: L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2008.
- Užrašymų knyga 15, (1528–1538), Parengė: A. Dubonis, Vilnius, 2002.

- Užrašymų knyga 25, (1387–1546), Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 1998.
- 8 – oji Teismų bylų knyga, (1533–1535), Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, N. Šlimienė, Vilnius, 1999.
- 10 – oji Teismų bylų knyga (1540–1541), Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, Vilnius, 2003.
- 11 – oji Teismų bylų knyga, (1542), Parengė: I. Valikonytė, S. Viskantaitė, Vilnius, 2001.
- Viešųjų reikalų knyga 1, (1528), Parengė: A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius, 2006.
- Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej, od 1348 do 1607 roku, Lwów, 1890.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, 1855.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, T. II, Posnaniae, 1892.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, T. III, Varsaviae, 1935.
- Pirmasis Lietuvos Statutas, II, Pirma dalis, Vilnius, 1991.
- Scriptores rerum prussicarum, Bd. 1, 2:
- Peter von Dusburg, Cronica terre Prussie, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig, 1961, S. 21 – 219.
- Hermann de Wartberge, Chronicon Livoniae, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1963, S. 21 – 116.
- Wigand von Marburg, Cronica nova prutenica, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1963, S. 453–662.
- Litauischen Wegeberichte, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1963, S. 662–711.
- Šešioliktojo amžiaus raštija, Vilnius, 2000.
- Vitoldiana, Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430, 1986, wyd. J. Ochmański.
- Volumina legum, ab anno 1347 ad annum 1547, T. I, Kraków, 1859.
- Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok..., cz. I, Wilno, 1843.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389, do roku 1529, Poznan, 1841.
- Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею, Т. XIV, инвентари имений XVI – ого столетия, Вильна, 1987.
- Акты Литовской Метрики, Т. I, 1499–1507, Варшава, 1897.
- Акты Литовско-русского государства (1390–1529), изданные М. Дщвнаръ-Заполскимъ, Москва, 1899.
- Акты, относящиеся къ истории Западной России, Санктпетербургъ, 1848.
- Архивъ Юго-Западной России, Ч. VII, Т. I, Кіев, 1886.
- Архивъ Юго-Западной России, Ч. VII, Т. II, Кіев, 1890.
- Документы Московского архива министерства юстиции, Том I, Москва, 1897.
- Законодательные акты Великого Княжества Литовского XVI–XVI вв. Ленинград, 1936.
- Литовська Метрика, Книга 561, Ревізії Українських замків 1545 року, підготував: В. Кравченко, Київ, 2005.

Любавский, Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута, Москва, 1892, (Приложения, инвентари конца XV и начала XVI века).

М. К. Любавский, Очеркъ истории Литовско-Русскаго государства до Люблинской уни включительно, Приложения, Москва, 1915, с. 324–362.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Кніга 30, (1480–1546), Кніга запісаў, Мінск, 2008.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Москва, 1950.

Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки, Т. III, Вильна, 1898.

Русская Историческая Библиотека, Т. XX, Литовская Метрика, Т. I, Петербургъ, 1903.

Русская Историческая Библиотека, Т. XXVII, Литовская Метрика, Т. I, Санктпетербургъ, 1910.

LITERATŪRA

- V. Almonaitis, J. Nutautaitė, Kasdieninis gyvenimas Vokiečių ordino Dubysos pilyje, in: Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, 61/2004, p. 10–16.
- V. Almonaitis, Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais, Kaunas, 1998.
- P. Anderson, Passages from Antiquity to Feudalism, London, 1974.
- M. Arsyński, Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454), Toruń, 1995.
- M. Arsyński, Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach, s. 165–185.
- M. Arsyński, Średniowieczne budownictwo warowne na obszarze Inflant, in: Inflanty w średniowieczu, Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów, Toruń, 2002, s. 75–105.
- K. Avižonis, Rinkiniai raštai, T. IV, Vilnius, 1994.
- M. Baliński, Krewo. Starodawny zamek w Litwie.
- A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, Trakų miestas ir pilys, Vilnius, 1991.
- T. Baranauskas, Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis, in: Lietuvos archeologija, T. 24, Vilnius, p. 57–105.
- J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa, 2003.
- J. Bardach, Trzecizna – część swobodna w Litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku, in: O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań, 1988.
- D. Baronas, Apie Lietuvos didžiosios kunigaikštystės karinį potencialą artilerijos požiūriu (XVI a. vidurys), in: Lietuvos istorijos metraštis, 1997 metai, Vilnius, 1998, p. 51–75.
- R. Bartlett, The making of Europe: conquest, colonisation and cultural change 950–1350.
- H. J. Berman, Teisė ir revoliucija, Vilnius, 1999.
- T. N. Bisson, The Feudal Revolution, in: Past and Present, No. 142 (Feb., 1994), p. 6–42.
- M. Bloch, Feudal Society, vol. 1, 2, Chicago, 1961.
- H. Boockmann, Vokiečių ordinas: XII jo istorijos skyrių, Vilnius, 2003.
- K. Bosl, Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter, Bd. 7, München, 1999.
- E. Budreika, Vilniaus pilis, Vilnius, 1977.
- F. Cardini, Der Krieger und der Ritter, in: Der Mensch des Mittelalters, hrsg. von J. Le Goff, Essen, 2004, S. 87–129.
- R. Collins, Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization, in: American Sociological Review, Vol. 45, No. 6, (Dec., 1980), p. 925–942.
- H. M. Colvin, Castles and Government in Tudor England, in: The English Historical Review, vol. 83, No. 327 (Apr. 1968), p. 225–234.
- D. Crouch, Tournament, London & New York, 2005.
- N. Davies, Dievo žaislas Lenkijos istorija, T. I, Nuo seniausių laikų iki 1795, Vilnius, 2008.

- Deutsche Geschichte, Von der Anfängen bis zur Gegenwart, Hrsg. von M. Vogt, Stuttgart-Weimer, 1997.
- G. Duby, Katedrų laikai, menas ir visuomenė 980–1420, Vilnius, 2004.
- G. Duby, The Diffusion of cultural patterns in feudal society, in: Past and present, No. 39 (Apr., 1968), p. 3–10.
- A. Dubonis, Dvaras, in: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai, Vilnius, 2001, p. 150–165.
- A. Dubonis, Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu, in: Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste, Vilnius, 2008, p. 74–96.
- A. Dubonis, Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities, Vilnius, 1998.
- A. Dubonis, Žemėvalda, in: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai, Vilnius, 2001, p. 785–795.
- B. Dundulis, Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje, Vilnius, 1993.
- B. Dundulis, Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės, Vilnius, 1960.
- B. Dundulis, Lietuvos užsienio politika XVI amžiuje, Vilnius, 1971.
- S. Gawlas, Polen – eine Ständegesellschaft an der Peripherie des lateinischen Europa, in: Historische Zeitschrift, Europa im späten Mittelalter: Politik-Gesellschaft-Kultur, Beiheft, München, 2006, S. 237–261.
- Forschungen zu Burgen und Schlössern, Burg und Stadt, Bd. 11, München-Berlin, 2008.
- E. Gudavičius, Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje“ Lietuvoje, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 112–123.
- E. Gudavičius, Bandyamas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas, in: Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, Serija A, 3 (88), 1984, p. 69–79.
- E. Gudavičius, Baltų alodo raida, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 87–99.
- E. Gudavičius, Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijų požiūriu, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 30–49.
- E. Gudavičius, Keli XIII a. šešto dešimtmečio krikščioniškosios kasdienybės aspektai, in: Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste (Die Christianisierung Litauens im mitteleuropäischen Kontext), Vilnius, 2005, p. 140–150.
- E. Gudavičius, Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje, Vilnius, 1989.
- E. Gudavičius, Lietuvos istorija, nuo seniausių laikų iki 1569 metų, Vilnius, 1999.
- E. Gudavičius, Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, in: Karo archyvas, 13, 1992, p. 43–119.
- E. Gudavičius, Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 133–142.
- E. Gudavičius, Miestų atsiradimas Lietuvoje, Vilnius, 1991.
- E. Gudavičius, Mindaugas, Vilnius, 1999.

- E. Gudavičius, Naujoji Europa, Istorijos metmenys ir įžvalgos iki XVI a., in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 17–30.
- E. Gudavičius, Pastumtos kortų kaladės dėsnis, in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 50–59.
- E. Gudavičius, Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a., in: Lietuvos europėjimo keliais, Vilnius, 2002, p. 142–154.
- B. Guerquin, Zamki w Polsce, Warszawa, 1974.
- V. Gumauskaitė, Struktūralizmo apmatai: sąvokos, metodas, filosofija, Vilnius, 1997.
- P. Guzowski, Klienci czy wierzycciele? Nie tylko o ekonomicznym wymiarze zastawu dóbr królewskich w pierwszej połowie XV wieku, in: Patron i dwór, Magnateria Rzeczypospolitej w XV–XVIII wieku, Warszawa, 2006.
- O. Halecki, Litwa, Ruś i Żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (toliau – O. Halecki, Litwa, Ruś i Żmudź), Kraków, 1916.
- R. R. Heiser, Castles, Constables, and Politics in Late Twelfth-Century English Governance, in: Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies, Vol. 32, No. 1 (Spring, 2000), p. 19–36.
- Z. Ivinskis, Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (Historische Studien H. 236), Berlin, 1933.
- Z. Ivinskis, Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI a. pusės, in: Lietuvos praeitis, T. I, 1940, p. 5–28.
- Z. Ivinskis, Lietuvos istorija, Iki Vytauto mirties, Vilnius, 1991.
- Z. Ivinskis, Trakų Galvės ežero salos pilis, in: Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis, T. I, Kaunas, 1941, p. 135–198.
- K. Jablonskis, Lietuvos valstybės ir teisės istorija iki XVI a. vidurio, in: Istorija ir jos šaltiniai, Vilnius, 1979, p. 140–218.
- I. Jonynas, Istorijos baruose, Vilnius, 1984.
- K. Jordan, Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056–1197, Bd. 4, München, 1999.
- K. Jordan, Staufer und Kapetinger im 12. Jahrhundert, in: Francia, Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte, Bd. 2 (1974), München, 1975, S. 136–151.
- M. Jučas, Lietuvos parapijos XV–XVIII a., Vilnius, 2007.
- M. Jučas, Žalgirio mūšis, Vilnius, 1990.
- R. Jurgaitis, Šiaulių žemė Viduramžiais: sunaikintų pilių lokalizacijos problemos, in: Darbai ir dienos, T. 44, Kaunas, 2005, p. 63–80.
- J. Jurginis, Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, Vilnius, 1962.
- J. Jurginis, Lietuvos krikštas, Vilnius, 1987.
- J. Jurginis, Medininkų pilis, Vilnius, 1984.
- L. Kajzer, Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim, in: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, Warszawa, 2002, s. 111–132.

- J. Karpavičienė, Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos, in: Lietuvos miestų istorijos šaltiniai, T. 3, Vilnius, 2001, p. 175–250.
- Z. Kiaupa, Aleksandras Jogailaitis (1492–1506) ir Lietuvos miestai, in: Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha, Vilnius, 2007, p. 68–84.
- J. Kiaupienė, Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a., Vilnius, 1988.
- G. Kirkienė, LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje, Vilnius, 2008.
- A. Krawcewicz, Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy, in: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, Warszawa, 2002, p. 269–274.
- S. M. Kuczyński, Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy, Warszawa, 1936.
- T. S. Kuhnas, Mokslo revoliucijų struktūra, Vilnius, 2003.
- A. Kuncevičius, Lietuvos viduramžių archeologija, Vilnius, 2005.
- G. Lesmaitis, Nuo Viedrošos iki Oršos. Permainos LDK kariuomenės komplektavimo sistemoje, in: Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha, Vilnius, 2007, p. 131–142.
- Lexikon des Mittelalters, Bd. II, München und Zürich, 1983.
- Lietuvos pilių archeologija, Klaipėda, 2001.
- Lietuvos pilys, Vilnius, 1971.
- Lietuvos pilys, 2005, Nr. 1, Vilnius, 2006.
- Lietuvos pilys, 2006, Nr. 2, Vilnius, 2007.
- Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai, Vilnius, 1999.
- H. Łowmiański, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, T. I, Wilno, 1931.
- O. Maksimaitienė, Upytės senovė, in: Upytė, Vilnius, 1986, p. 21–30.
- M. Malczewska, Latyfundium Radziwiłłów, w XV do połowy XVI wieku, Seria: Historia, T. VII, Warszawa-Poznań, 1985.
- R. McKitterick, Charlemagne, The Formation of the European Identity, Cambridge, 2008.
- Merkinės istorijos bruožai, Vilnius, 2004.
- K. Modzelewski, Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.
- A. Nikžentaitis, Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai, Klaipėda, 1996.
- A. Nikžentaitis, Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje, in: Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A. T. 3, Vilnius, 1986, p. 51–63.
- A. Nikžentaitis, Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje, in: Žemaitijos istorija, Vilnius, 1997, p. 53–103.
- T. Norman, F. Cantor, The civilization of the Middle ages, New York, 2002.
- F. Oakley, The Medieval Experience: Foundations of Western Cultural Singularity, New York, 1974.

- J. Ochmański, Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, ustrój i uposażenie, Poznań, 1972.
- J. Ochmański, Organizacja obrony Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w., in: *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 5, 1960, s. 349–398.
- J. Ochmański, Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego (1387–1550), Poznań, 1963.
- J. Ochmański, Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku, Poznań, 1961.
- J. Ochmanskis, *Senoji Lietuva*, Vilnius, 1996.
- Oxford History of Britain, Oxford-New York, 1990.
- A. Pakštaitis, Trakų vaivadijos genezė, in: *Darbai ir dienos*, T. 44, Kaunas, 2005, p. 41–61.
- V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius, 1971.
- R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII–XV a. pradžioje, in: *Lietuvos istorijos studijos*, T. 16, 2005, p. 19–30.
- R. Petrauskas, Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pab.–XV a. vid.), in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005/1, Vilnius, 2006, p. 5–38.
- R. Petrauskas, Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. amžiuje: sudėtis-struktūra-valdžia, Vilnius, 2003.
- R. Petrauskas, Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007, p. 47–55.
- R. Petrauskas, Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu, in: *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008, p. 160–183.
- R. Petrauskas, Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI a. pirmojoje pusėje, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, Vilnius, 2005, p. 35–44.
- R. Petrauskas, Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė, in: *Naujasis židinys*, 1–2, Vilnius, 2003, p. 39–44.
- J. Pficneris, *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*, Vilnius, 1989.
- K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań, 1982.
- J. Pietrzak, Zamki państwowe prowincji wielkopolskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności, in: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa, 2002, s. 146–167.
- S. Plokhy, *The origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge, 2006.
- J. Poškienė, Senųjų Trakų pilies, senovės gyvenvietės ir vienuolyno buitinė keramika (XIV a.–XVII a. pirmojo pusė), in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998 metai, Vilnius, 1999, p. 5–23.
- Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa, 1976.
- W. Rösener, *Valstiečiai Europos istorijoje*, Vilnius, 2000.
- T. H. Round, The Staff of castle in the Twelfth Century, in: *The English Historical Review*, Vol. 35, No. 137 (Jan., 1920), p. 90–97.

- E. Saviščevas, Kęsgailų Žemaitija. Kelios pastabos apie Kęsgailų valdymą Žemaitijoje (1442–1527), in: *Lituanistica*, T. 58, Nr. 2, Vilnius, p. 1–21.
- E. Saviščevas, Žemaitijos valdžios elitas nuo XV a. pradžios iki XVI a. vidurio. Daktaro disertacija, *Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Vilnius, 2004.
- H. K. Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Bd. 2, Stuttgart, Berlin, Köln, 1992.
- J. Szymczak, Zamki i pieniądze w średniowiecznej Polsce, in: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa, 2002, s.13–23.
- A. Švedas, Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985 m.) Daktaro disertacija, *Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Vilnius, 2006.
- J. Tandeki, Struktury i podziały administracyjne w zakonie krzyżackim w Inflantach z Estonią, in: *Inflanty w średniowieczu, Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, Toruń, 2002, s. 43–54.
- J. W. Thompson, German Feudalism, in: *The American Historical Review*, Vol. 28, No. 3 (Apr., 1923), p. 440–474.
- R. Trimonienė, Lietuvos didžiosios kunigaikštystės vidaus konsolidacijos ir „politinės tautos“ formavimosi problema, in: *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 2, Vilnius, 1994, p. 17–32.
- A. Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, Tartus, 1942.
- V. Vaivada, Žemaitija XV–XVIII amžiuje, in: *Žemaitijos istorija*, Vilnius, 1997, p. 103–175.
- I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Satatutas*, Vilnius, 2001.
- E. Vasiliauskas, Žiemgalių žemės, in: *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, Šiauliai, 2007, p. 34–64.
- G. Vernadsky, Feodalism in Russia, in: *Speculum*, Vol. 14, No. 3 (Jul., 1939), p. 300–323.
- G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius, 2005.
- G. Zabiela, Pilys Rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 459–472.
- М. Довнаръ – Заполскій, Государственное хозяйство великаго княжества Литовскаго при Ягеллонахъ, Томъ I, Киев, 1901,
- М. Довназь-Запольскій, Очерки по организаци Западно-Русскаго крестьянства въ XVI в., Кіевъ, 1905.
- Ю. Кяупене, Книги вильнюскаго замковаго суда XVI в. в составе Литовской Метрики, in: *Lietuvos Metrika, 1988 metų tyrinėjimai*, Vilnius, 1992, p. 71–84.
- Ф. И. Леонтович, Крестьянский дворъ въ Литовско-русскомъ государстве, Санктпетербургъ, 1897.
- Ф. И. Леонтовичъ, Къ истории административнаго строя Литовскаго Государства, статья, Варшавскія Университетскія известія, Варшава, 1900.
- М. К. Любавскій, Литовскій-русскій сейм, 1900, Москва.
- М. К. Любавскій, Областное деление и местное управление Литовско-русскаго государства ко времени издания перваго Литовскаго статута, Москва, 1892.

В. И. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, Москва, 1958.

М. А. Ткачев, Замки Белоруссии, Минск, 1987.

М. А. Ткачоў, Замкі і людзі, Мінск, 1991.

PRIEDAI
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS PILYS XIV A. PABAIGOJE-XVI A.
PIRMOJOJE PUSĖJE

Pilis	Data	Terminas	Įvardinimas	Šaltinis	
Alytus	1384 m.	hus	Aliten	Lit. Weg., S. 698, W. 55	
Dubičiai	1384 m.	stad, hus	Dubitz	Lit. Weg., S. 701, W. 83	
Eišiškės	1384 m.	stad	Eykschischken	Lit. Weg., S. 701, W. 83	
Gardinas	XIV a. pab.	грод	Городно	Новгородская первая летопись, с. 476.	
	1398 m.	Huse	Grthen	CEV, s. 51, 54.	
	1414 m.	huse	Garthen	CEV, s. 304.	
	1492 m.	zamek	W Grodnie	Užrašymų 1, Nr. 43, p. 30.	
	1494 m.	De castro	Grodnensi	KDKW, Nr. 410, s. 474.	
	1509 m.	Къ замьку нашому	Городну	Užrašymų 8, Nr. 419, p. 313–314.	
	1510 m.	К замьку нашому	Городенскому	Užrašymų 8, Nr. 467, p. 341–342.	
	1520 m.	Замьку и месте	Городне	Užrašymų 10, Nr. 68, p. 77.	
	1522 m.	На замокъ нашъ	Городеньский	Užrašymų 12, Nr. 90, p. 170.	
	1523 m.	Замьку и месте	На Городне	Užrašymų 12, Nr. 163, p. 210.	
	1524 m.	Зъ замьку	Городеьского	Užrašymų 12, Nr. 425, p. 348.	
	1529 m.	Тоть замокъ	Городно	Užrašymų 25, Nr. 100, p. 161.	
	1563 m.	zamku	Grodzienskiego	Užrašymų 1, Nr. 255, p. 62.	
	Kaunas	XIV a. pab.	грод	Ковно	Новгородская первая летопись, с. 476.
		1413–1414 m.	Pilis	Kaunas	Dvi Ž. De Lanua kelionės, p. 50.
1511 m.		Тоть замокъ нашъ	Ковен	Užrašymų 8, Nr. 549, p. 394.	
1514 m.		Na zamku y mieście	kowienskim	Užrašymų 1, Nr. 292, p. 70.	
1520 m.		Тот замокъ нашъ	Ковень	Užrašymų 10, Nr. 46, p. 62.	
1522 m.		Къ замьку нашому	Ковеньскому	Užrašymų 12, Nr. 105, p. 179.	
1527 m.		Тоть замокъ нашъ	Ковен	Užrašymų 12, Nr. 639, p. 489.	
1531 m.		Тот нашъ замокъ	Ковень	Užrašymų 15, Nr. 97	
1541 m.		К замьку нашому	Ковеньскому	Užrašymų 25, Nr. 145, p. 206.	
Kernavė	1385 m.	hus	Kernow	Lit. Weg., S. 696, W. 71	
	XIV a. pab.	грод	Керновъ	Новгородская первая летопись, с. 476.	
Krėva	XIV a. pab.	грод	Кревъ камень	Новгородская первая летопись, с. 476.	
	1427 m.	hwsze	Criczow	CEV, s. 775.	
Lyda	XIV a. pab.			Kelių apr., p. 36.	
	XIV a. pab.	грод	Лида	Новгородская первая летопись, с. 476.	
	1522 m.	замокъ нашъ	Лиду	RIB, T. XX, No. 403, s. 1134	
Maišiagala	1524 m.	замокъ нашъ	Лидский	Užrašymų 12, Nr. 384, p. 324	
	1385 m.	hus	Meusegallen	Lit. Weg. S. 694, W. 67	
Medininkai	XIV a. pab.	грод	Моишогола	Новгородская первая летопись, с. 476.	
	XIV a. pab.	Грод	Медники камень	Новгородская первая летопись, с. 476.	
Merkinė	1426 m.	hwsze	Medniki	CEV, s. 734.	
	1384 m.	hūs	Merken	Lit. Weg. S. 698, W. 79	

Naugardukas	XIV a. pab.	грод	Мереч	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1425 m.	husze	Merecz	CEV, s. 708.
	1442 m.	Ad castrum	Merecz	KDKW, Nr. 170, s. 193.
	XIV a. pab.	грод	Новы городок	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1421 m.	In unserm huse	Литовьскыи Czu	CEV, s. 538.
	1425 m.	Off unserm hawsze	Nowogrodek Nawgrodek	CEV, s. 709.
	1428 m.	Terram castrumque	Nowogrodek Lithwanicum	CEV, s. 794.
	1499 m.	къ замьку нашому	къ Новугородку	RIB, XXVII, No. 211, c. 760
	1507 m.	Замокъ нашъ	Новъгородок	Užrašymų 8, Nr. 186, p. 185.
	1508 m.	Къ замку нашому	Новогородку	Užrašymų 8, Nr. 324, p. 262–263.
1511 m.	къ замку нашому		RIB, T. XX, No. 161, c. 781.	
1528 m.	В замьку	Новогородку	Užrašymų 15, Nr. 38, p. 80.	
1385 m.	hus	Nameneuyten	Lit. Weg. S. 700, W. 82	
Punia	XIV a. pab.	грод	Пуня	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1413–1414 m.	Pilis	Poseur	Dvi Ž. De Lanua kelionės, p. 50.
	1506 m.	Na zamek	Punie	Užrašymų 1, Nr. 487, p. 101.
	1518 m.	W zamku y w miasteczku	Puniach	Užrašymų 1, Nr. 293, p. 70.
Trakai	XIV a. pab.	грод	Троки старыи, каменны; а новы Троки на езере	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1412 m.	In castro nostro	Troczeni	CEV, s. 250.
	1413–1414 m.	Senoji ir naujoji pilys	Trakai	Dvi Ž. De Lanua kelionės, p. 49.
	1415 m.	Uff unszrim husse	Czu Tracken	CEV, s. 319.
	1418 m.	Uff unserm huse	Czu Tracken	CEV, s. 411.
	1420 m.	Uff unserm husze	Czu Tracken	CEV, s. 463.
	1428 m.	In unserm husze	Czu Tracken	CEV, s. 791.
	1434 m.	W zamku	Trokach	Užrašymų 1, Nr. 375, p. 84.
	1473 m.	Pro castro nostro	Throky	KDKW, Nr. 279, s. 326–327.
	1499 m.	Замокъ нашъ	Троки	Užrašymų 25, Nr. 203, p. 281.
	1507 m.	W zamku Więthszym	trockiego	Užrašymų 1, Nr. 329, p. 76.
	1533 m.	На замьку	Троцькомъ	Teismų b, Nr. 24, p. 39.
	1537 m.	К замьку	Троцькому	Užrašymų 25, Nr. 203, p. 258.
Ukmergė Vilnius	XIV a. pab.	грод	Вилкомирье	Новгородская первая летопись, с. 476.
	passim	passim	passim	passim

2 LENTELE. LDK rusėniškųjų žemių pilys.

Pilis	Data	Terminas	Įvardinimas	Šaltinis
Bielskas	1507 m.	замьку	Белскомъ	Užrašymų 8, Nr. 189, p. 187.
	1523 m.	к замьку нашому	къ Белску	Užrašymų 12, Nr. 194, p. 227.
	1524 m.	arcis nostrae	Byelcensis	Užrašymų 12, Nr. 738, p. 580.
	1525 m.	к замьку нашому	Белскому	Užrašymų 12, Nr. 456, p. 364.

	1529 m.	ad castrum nostrum	Bielscense	Įrašų 11, Nr. 149, p. 142.
	1533 m.	замьку	Бельскомъ	Teismų 8, Nr. 2, p. 28.
	1535 m.	того замьку нашого Белского	Белского	Užrašymų 15, Nr. 125, p. 155.
Brasta	XIV a. pab.	грод	Берестии	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1506 m.	W zamku	brzeskim	Užrašymų 1, Nr. 487, p. 102.
	1507 m.	тот замок нашъ	Берестейский	Užrašymų 8, Nr. 210, p. 197.
	1516 m.	къ замьку Берестейскому	Берестейскому	RIB, T. XX, Ho. 213, c. 865.
	1518 m.	замокъ нашъ	Бересте	Užrašymų 10, Nr. 21, p. 46.
	1519 m.	къ замьку нашому	Берестью	Įrašų 11, Nr. 71, p. 85.
	1522 m.	замокъ нашъ	Берестеи,	RIB, T. XX, Ho. 403, c. 1134.
	1525 m.	у замьку нашомъ	Берестейскомъ	Užrašymų 12, Nr. 21, p. 46.
	1528 m.	на замьку нашомъ	Берестыи	Užrašymų 12, Nr. 686, p. 626.
	1535 m.	с книгъ замьку	Берестейского	Teismų 8, Nr. 399, p. 186.
	1541 m.	замку	Берестейского	Teismų 10, Nr. 201, p. 127.
Čerkasai	1532 m.	замьку нашого	Черкас	Užrašymų 15, Nr. 139, p. 176.
	1533 m.	от замьку нашого	Черкасъ	Užrašymų 15, Nr. 139, p. 176.
	1541 m.	замькохъ нашихъ	на Черкасахъ	Teismų 10, Nr. 148, p. 92.
Černobilis	1523 m.	замокъ нашъ	Чернобыл	Užrašymų 12, Nr. 203, p. 232.
	1526 m.	замокъ нашъ у	Чернобыли	Užrašymų 12, Nr. 562, p. 435.
	1527 m.	замок наш	Чернобыл	Užrašymų 12, Nr. 631, p. 483.
	1529 m.	замокъ	Чернобыл	Užrašymų 15, Nr. 90, p. 126.
Drohičinas	1510 m.	К замьку нашому	Дорогичину	Užrašymų 8, Nr. 501, p. 363.
	1511 m.	К замьку нашому	Дорогичкому	Užrašymų 8, Nr. 619, p. 459–460.
	1521 m.	К замку нашому	Дорогичкому	Užrašymų 10, Nr. 88, p. 91.
	1522 m.	Замокъ	Дорогичин	Užrašymų 10, Nr. 122, 115.
	1523 m.	Тотъ замокъ нашъ	Дорогичынъ	Užrašymų 12, Nr. 192, p. 226.
	1528 m.	На замьку	Дорогичкомъ	Užrašymų 15, Nr. 14, p. 62.
	1537 m.	К замьку нашому	Дорогичькому	Užrašymų 25, Nr. 209, p. 264.
Kijevas	XIV a. pab.	грод	Киевъ, деревянь	Новгородская первая летопись, с. 475.
	1427 m.	Unser husze und lande	Куууен	CEV, s. 780.
	1507 m.	Къ замку	Киевъскому	Užrašymų 8, Nr. 214, p. 199.
	1508 m.	В замку	Киеве	Užrašymų 8, Nr. 380, p. 287.
	1509 m.	В замку	Киеве	Užrašymų 8, Nr. 429, p. 320.
	1520 m.	На замокъ нашъ	Киевъ	Užrašymų 10, Nr. 47, p. 62–63.
	1522 m.	На замок нашъ	Киевский	Užrašymų 10, Nr. 100, p. 97–98.
	1533 m.	Замьку нашого	Киевъского	Užrašymų 15, Nr. 124, p. 155.
	1537 m.	В замьку нашомъ	Киеве	Užrašymų 15, Nr. 195, p. 254.
Kremenecas	1508 m.	К замку нашому	Кремьяницкому	Užrašymų 8, Nr. 325, p. 263–264.
	1514 m.	К замьку нашому	Кремьяницкому	Užrašymų 25, Nr. 59, p. 122.
	1534 m.	замокъ	Кремьяницкий	Teismų 8, Nr. 226, p. 109.
Kričovas	XIV a. pab.	грод	Кричевъ	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1518 m.	замку нашому	Кричову	Užrašymų 10, Nr. 11, p. 40.
	1520 m.	Тотъ замокъ нашъ	Кричов	Užrašymų 10, Nr. 74, p. 81–82.
	1523 m.	Под замькокъ	Крычове	Užrašymų 12, Nr. 267, p. 266.
Luckas	XIV a. pab.	грод	Луческъ великий	Новгородская первая летопись, с. 476.
	Apie 1480 m.	замьку	Луцка	Užrašymų 4, Nr. 57, p. 107–108.
	1507 m.	Къ замьку нашому	Луцькому	Užrašymų 8, Nr. 109, p. 143.
	1508 m.	В замку	Луцком	Užrašymų 8, Nr. 313, p. 256.
	1522 m.	В замку нашомъ	Луцьком	Užrašymų 12, Nr. 63, p. 156.
Minskas	XIV a. pab.	грод	Менескъ	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1508 m.	В замку	Менском	Užrašymų 8, Nr. 306, p. 252.
	1509 m.	В замку	Меньскомъ	Užrašymų 8, Nr. 368, p. 283.
	1534 m.	У замьку нашомъ	Меньскомъ	Teismų 8, Nr. 226, p. 109.
Mistislavlis	XIV a. pab.	грод	Мстиславъ	Новгородская первая летопись, с. 476.

	1504 m.	Тоть замокъ	Мстиславль	Užrašymų 25, Nr. 26, p. 92.
	1527 m.	Тьи замки	Мстиславль	Užrašymų 12, Nr. 656, p. 502.
	1528 m.	Замьку	Мстиславьского	Užrašymų 12, Nr. 683, p. 534.
Mogiliovas	XIV a. pab.	грод	Могилевь	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1520 m.	Тоть замокъ нашъ	Могилев	Užrašymų 10, Nr. 39, p. 58.
	1522 m.	Тоть замокъ нашъ	Могилевь	Užrašymų 12, Nr. 99, p. 175.
Orša	XIV a. pab.	грод	Рша камень	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1508 m.	изъ замку	Рошьского	Užrašymų 8, Nr. 552, p. 403–405.
	1530 m.	замокъ	Оршы	Užrašymų 15, Nr. 201, p. 262.
Polockas	1498 m.	Sub castro nostro	Poloczko	KDKW, Nr. 460, s. 538.
	1510 m.	В замьку	Полоцьком	Užrašymų 8, Nr. 530, p. 382–383.
	1511 m.	В замьку	Полоцьком	Užrašymų 8, Nr. 613, p. 451.
	1520 m.	zamku	połockiego	Užrašymų 1, Nr. 103, p. 41.
	1522 m.	zamek	połocki	Užrašymų 1, Nr. 302, p. 72.
	1528 m.	zamek	połocki	Užrašymų 1, Nr. 27, p. 27.
	1531 m.	Тот замокъ нашъ	Полтескъ	Užrašymų 15, Nr. 119, p. 150.
	1540 m.	До замьку	Полоцкого	Teismų 10, Nr. 109, p. 73.
Slonimas	1519 m.	zamek	słonimski	Užrašymų 1, Nr. 440, p. 93.
	1523 m.	К замьку нашому	Слониму	Užrašymų 12, Nr. 244, p.
	1524 m.	К замьку нашому	Слониму	Užrašymų 12, Nr. 344, p.
	1532 m.	Замьку нашому	Слонимьскому	Užrašymų 25, Nr. 52, p. 116–117.
Smolenskas	XIV a. pab.	грод	Смоленскъ	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1427 m.	Das landt und hwsz	Smolenske	CEV, s. 779–780.
	1507 m.	На замокъ нашъ	Смоленскъ	Užrašymų 8, Nr. 243, p. 214.
	1508 m.	К замьку нашому	Смоленскому	Užrašymų 8, Nr. 358, p. 278
	1509 m.	В замку	Смолеьскому	Užrašymų 8, Nr. 425, p. 316–317.
	1523 m.	Замокъ нашъ	Смолеинеискъ	Užrašymų 12, Nr. 168, p. 213.
	1524 m.	Замокъ нашъ	Смоленскъ	Užrašymų 12, Nr. 378, p. 320.
	1525 m.	Замокъ нашъ	Смоленскъ	Užrašymų 12, Nr. 559, p. 434.
Vitebskas	1503 m.	De castri nostri	Vutepsko	KDKW, Nr. 563, s. 674.
	1523 m.	Под замькомъ	Витебьскимъ	Užrašymų 12, Nr. 207, p. 234.
	1524 m.	Замьку нашому	Витебскому	Užrašymų 12, Nr. 424, p. 347.
	1525 m.	В замку	Витебском	Užrašymų 12, Nr. 511, p. 404.
	1531 m.	На томъ замьку	Витебьском	Užrašymų 15, Nr. 119, p. 150.
	1537 m.	Къ замьку	Витебьскому	Užrašymų 15, Nr. 155, p. 198.
		нашомъ		
		нашому		
Vladimiras	XIV a. pab.	грод	Володимерь	Новгородская первая летопись, с. 476.
	1507 m.	Замокъ свои	Володимирский	Užrašymų 8, Nr. 187, p. 185.
	1508 m.	Замку	Володимерскомъ	Užrašymų 8, Nr. 302, p. 250–251.
	1512 m.	К замьку нашому	Володимеру	Užrašymų 25, Nr. 233, p. 284.
	1518 m.	На замокъ	Володимерский	Užrašymų 10, Nr. 32, p. 52.
	1524 m.	К замьку нашому	Володимеру	Užrašymų 12, Nr. 314, p. 290.
Vruckas	1508 m.	В замьку	Вруцкомъ	Užrašymų 8, Nr. 307, p. 252.
	1509 m.	В замьку	Вруцкомъ	Užrašymų 8, Nr. 429, p. 320.
	1510 m.	На замьку	Вруцькомъ	Užrašymų 8, Nr. 543, p. 390.
		нашомъ		
	1525 m.	Къ замьку	Вруцькому	Užrašymų 12, Nr. 458, p. 368.
		нашому		
	1527 m.	Замокъ нашъ	Вруцький	Užrašymų 12, Nr. 649, p. 497.

3. LENTELĖ. LDK didikų privačios pilys.

Giminė	Data	Terminas	Įvardinimas	Pilis	Šaltinis
Alšėniškiai	1527 m.	в замку его в месте Глушскомъ	Глушскомъ	Gluskas	Užrašymų 12, Nr. 622, p. 478.
Bogovitinavičiai	1524 m.	где онъ замокъ себе збудовал	в Шумьбарку	Šumbarkas	Užrašymų 12, Nr. 412, p. 339.
Čartoriskiai	1526 m.	в твой замокъ	в Литовижъ	Litovyžas	Užrašymų 14, Nr. 793, p. 327.
Glebavičiai	1546 m.	к замьку своему	Жославлю	Žoslavlis	Книга записау 30, No. 122, c. 198.
Goštautai	1525 m.	zamku	gieranoiniskiego	Geranainiai	Užrašymų 1, Nr. 489, p. 102.
	1520 m.	подле замку его милости	Ляховичъ	Lechovičiai	Užrašymų 10, Nr. 56, p. 68.
Kęsgailos	1529 m.	zamek	Plotele	Plateliai	Užrašymų 1, Nr. 489, p. 102.
Mistislavliai	1504 m.	тоть замокъ его	Мстиславль	Mistislavlis	Užrašymų 25, Nr. 26, p. 92.
Olelkaičiai	1516 m.	замокъ там будовати	Лишково	Liškovas	Užrašymų 25, Nr. 16, p. 85.
Ostrogiškiai	1507 m.	дозволили есмо ему зася тамъ замокъ збудовати	тоть замокъ Чудновъ	Čudnovas	Užrašymų 8, Nr. 285, p. 238.
	1507 m.	дозволили есмо в томъ его имению Звегли замокъ справити	Звегли	Zvegola	Užrašymų 8, Nr. 293, p. 245.
	1508 m.	Остроге и въ Палономъ, и в Дубъни, в тых его замьковъ	Остроге, Палономъ, в Дубъни	Polonomas, Dubnas, Ostrogas	Užrašymų 8, Nr. 371, p. 285.
	1529 m.	в замьку его милости	Чернехове	Černigovas	Užrašymų 12, Nr. 702, p. 539.
	1546 m.	того замку ихъ	Острога	Ostrogas	Книга записау 30, No. 81, c. 156.
	1529 m.	замьку его милости	Сатыеве	Satijevas	Užrašymų 12, Nr. 703, p. 540.
Radvilos	1528 m.	на замьку своимъ замокъ	на Турове	Turovas	Užrašymų 12, Nr. 694.
	1522 m.		Лоско, Олыва	Losko ir Olyka	Užrašymų 10, Nr. 102, p. 99–100.
	1547 m.		Dubinek	Dubingiai	Pisma Historyczne, s. 56.
Sapiegos	1546 m.	замочокъ Коден себе поставили	Коден	Kodenas	Книга записау 30, No. 40, c. 110.
Tiškevičiai	1528 m.	тоть замокъ	Логоескъ	Logoiskas	Užrašymų 12, Nr. 672, p. 515.

SUMMARY

The Castle Phenomenon in the Grand Duchy of Lithuania: Structure and its Transformation from the end of the 14th c. to the first half of the 16th c.

The castle is often seen as one of the key, next to the church and the city, the medieval society of that time and spatial structure of representative. First of all, the castle must begin to understand not as a static object, but the constantly changing dynamic phenomenon in a broad socioeconomical and sociopolitical context. It is the context of realizing often allows to see some hard-identified fractures of the same phenomenon within it self. On the other hand, the social transformation, formed a political conjuncture state often leads to the castle changes of it self.

On the other hand, the internal imbalances of GDL structure, which could be interpreted as the spatial-regional-administrative state heterogeneous concepts, and the correlation of social forms, the genesis and formation, the interpretation of the different historical experiences, as well as a review of several heterogeneous civilization ways. Thus, the heterogeneity of the GDL raises new questions and problems, trying to explain the structural features of the castle as a phenomenon of the Grand Duchy of Lithuania.

All this allows us to formulate the castle as a structural variable, often related by various socioeconomic sociopolitical changes, a phenomenon of the concept, content and form of a difference between European and regional context in its development path, and in certain social forms, which often reflects the same state, in our case, GDL, architecture features. At the same time, the identification of different regions of castles similarities enable the search for common points of a European castle in structured source and process of change. Consequently, the castle phenomenon can be interpreted and understood as a certain socio-economic transformation of the structures and sociopolitical outcome and reflection.

Transformations of the castle was directly determined of the specific space and time sociopolitical circumstances. Thus, the obvious is the castle as a phenomenon of multifunctionality; changing the established juncture, changed castle purpose and function. Constant transformation took place in the castle in social and in spatial-infrastructural level. The results of this process were qualitatively new sociopolitical and state formation.